

TÖRTÉNELMI NYOMOZÓ

PARTIA
WŁADZA
LUD

80882 07
СОВЕРШЕННО
СЕКРЕТНО

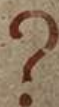
BIERUT UTOLSÓ REJTÉLYE

AKTA SZÁM:
1948/52

TERROR
KONCESEK
KONZPEREK
MEGFIGYELÉS
PÁRTHATALOM

1956. március 12.
Moszkva.
Halál? Öngyilkosság?
Vagy valami más?

HÁTTÉRGYÁR

AI-val készült borító

BIERUT UTOLSÓ REJTÉLYE

Mi történt a lengyel diktátorral Moszkvában?

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

Prológus - A koporsó Moszkvából	3
I. rész - Moszkva embere	7
1. fejezet - A fiú Lublin pereméről	7
2. fejezet - A hivatásos forradalmár	12
3. fejezet - Két lengyel kommunista	16
II. rész - Hatalom és terror	23
4. fejezet - A hatalom ára	23
5. fejezet - Sztálin győzelme Varsóban	28
6. fejezet - A rab, akit Bierut személyesen figyelt	33
7. fejezet - A sztálinizmus lengyel arca	37
III. rész - A rendszer repedései	42
8. fejezet - Sztálin nélkül	42
9. fejezet - Światło megszökik	45
10. fejezet - Amikor a rendszer saját múltjától kezdett félni	49
11. fejezet - A diktátor beteg	53
IV. rész - Az utolsó moszkvai út	58
12. fejezet - A XX. kongresszus	58
13. fejezet - A beszéd Sztálin ellen	61
14. fejezet - A moszkvai beteg	65
15. fejezet - Március 12.	68
V. rész - A koporsó hazatér	73
16. fejezet - A hivatalos történet	73
17. fejezet - A gyász színpada	76
18. fejezet - A pletyka gyorsabb volt a közleménynél	79
VI. rész - Megölték Bierutot?	84
19. fejezet - Első hipotézis: természetes halál	84
20. fejezet - Második hipotézis: megölhette-e a politikai sokk?	86
21. fejezet - Harmadik hipotézis: öngyilkosság	89
22. fejezet - Negyedik hipotézis: mérgezés	92
VII. rész - Kiknek állhatott érdekében?	95

23. fejezet – Hruscsov mint gyanúsított	95
24. fejezet – A Kreml többi embere	98
25. fejezet – Varsói nyertesek és vesztesek	101
26. fejezet – Gomułka, aki mindent visszkapott	105
VIII. rész – A boncolás rejtélye	110
27. fejezet – Mieczysław Fejgin vallomása	110
28. fejezet – Mit mutatott a boncolás?	113
IX. rész – A halál, amely megváltoztatta Lengyelországot	117
29. fejezet – Bierut nélküli tavasz	117
30. fejezet – Poznań	120
31. fejezet – Október: Bierut ellenfele visszatér	123
X. rész – A nyomozás eredménye	128
32. fejezet – Mit mondanak a bizonyítékok?	128
33. fejezet – Ami megmaradt a rejtélyből	129
Epilógus – Hetven évvel később	133
Kronológia	137
Fontos szereplők	146
A négy halálelmélet mérlege	151
Válogatott felhasznált irodalom és források	154
Záró megjegyzés a forrásokról	159

Prológus

A koporsó Moszkvából

1956. március 13-án Lengyelország arra ébredt, hogy meghalt az az ember, akinek arca csaknem egy évtizede hozzátartozott az állam hivatalos képéhez. Bolesław Bierut a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusára utazott Moszkvába, és onnan már nem tért haza élve. Hatvanhárom éves volt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkára, a kommunista rendszer legfontosabb politikusa, akinek hatalmát hosszú éveken át alig lehetett elválasztani a Moszkvához fűződő kapcsolatától.

A hír váratlanul érte az országot, mert Bierut betegségéről addig alig tudott valamit a nyilvánosság. A kommunista vezetők egészsége államügynek számított, ezért a lengyel sajtó sokkal részletesebben beszámolt Dwight D. Eisenhower amerikai elnök betegségeiről, mint saját vezetőjének állapotáról. Amikor tehát kiderült, hogy Bierut Moszkvában meghalt, a gyász mellett azonnal megjelent a kérdés is: mi történt vele?

A pártvezetés gyorsan megteremtette az állami gyász rendjét. A koporsót Moszkvából Varsóba szállították, majd a pártközpont épületében ravatalozták fel, ahol két

napon át hosszú sorokban vonultak el előtte az emberek. A Trybuna Ludu a részvétet, a türelmesen várakozó tömeget, az esőt és havat is vállaló gyászolókat emelte ki, s a temetés napján azt hirdette, hogy egész Lengyelország vitte vállán Bierut koporsóját.

A hivatalos gyász mögött azonban jóval összetettebb hangulat húzódott meg. Voltak, akik valóban megrendültek, mások kíváncsiságból álltak be a sorba, megint másokat munkahelyük vagy közéleti tisztségük kötelezett a részvételre. A belső jelentésekből az is kiderült, hogy már az első órákban feltűnt az embereknek: ha Bierut hosszabb ideje beteg volt, miért nem tudott róla senki?

A kérdésből hamarosan gyanú lett. Varsóban, Krakkóban és más lengyel városokban terjedtek a tréfák arról, hogy aki kommunista vezetőként Moszkvába utazik, annak nem feltétlenül érdemes retúrjegyet váltania. A szóbeszéd szerint Bierutot megmérgezték, esetleg öngyilkos lett, vagy a Sztálin bűneit leleplező kongresszus okozta azt a megrázkódtatást, amelyet szervezete már nem bírt el.

A pletykák számára termékeny talaj volt a közelmúlt. Georgi Dimitrov bolgár kommunista vezető 1949-ben a

Szovjetunióban halt meg, a csehszlovák Klement Gottwald pedig 1953-ban Sztálin temetéséről hazatérve betegedett meg súlyosan és néhány nappal később meghalt. Egy olyan politikai rendszerben, amely évtizedeken át titkolta vezetőinek betegségeit, eltüntette ellenfeleit, meghamisított pereket rendezett és saját történelmét is folyamatosan átírta, a hivatalos közlemények iránti bizalmatlanságot maga a hatalom nevelte ki.

Maria Dąbrowska író nő naplója jól őrizte meg ezt a kettős reakciót. Bierutot Moszkva szolgájának tartotta, akinek halálát nem gyászolta, ugyanakkor feljegyezte a városban terjedő találgatásokat és gúnyos rigmusokat. Karol Estreicher művészettörténész ugyancsak azt tapasztalta, hogy környezetében alig hitt valaki a természetes halálban; az embereket legalább annyira érdekelte az utódlás, mint maga Bierut sorsa.

A történetet tovább bonyolította, hogy Bierut politikai pályája szinte kínálta magát az összeesküvés-elméletekhez. Évtizedeken át dolgozott a kommunista mozgalomban, kapcsolatban állt a Kominternnel, éveket töltött a Szovjetunióban, és a háború után Sztálin legmegbízhatóbb lengyel embereként emelkedett az ország élére. Rengeteg olyan

titkot ismerhetett, amelyeket a sztálini korszak lezárására készülő új moszkvai vezetés kínosnak tarthatott.

Csakhogy az ellenkező irányba mutató jelek is hamar előkerülnek. Bierut egészsége már korábban megromlott, 1955-ben súlyosan megbetegedett, és a XX. kongresszus idején olyan emberek is látták rossz állapotban, akiknek semmi okuk nem volt arra, hogy egy későbbi hivatalos történetet igazoljanak. A gyilkosság elmélete ezért csak akkor állhat meg, ha ezekre a tényekre is választ tud adni.

A nyomozást azonban nem Moszkva egyik betegszobájában kell elkezdenünk. Ahhoz, hogy megértsük, miért keletkeztek egyáltalán ilyen gyorsan a gyanúk, előbb meg kell ismernünk azt az embert, akinek politikai pályája során Lengyelország és a Szovjetunió közötti határ időnként jóval bizonytalanabbnak tűnt, mint a térképen.

I. rész

Moszkva embere

1. fejezet - A fiú Lublin pereméről

Bolesław Bierut 1892. április 18-án született a Lublin melletti Rury Brygidkowskie településen. Szülei, Wojciech Bierut és Marianna Solomea Wolska szegény, földjüket elvesztő paraszti családból származtak, amely Lublin környékén próbált új életet kezdeni. A családi háttér később remekül illeszkedett a kommunista vezetőről kialakított hivatalos képhez, ezért a háború utáni életrajzok minden részletét politikai jelentéssel ruházták fel.

Bierut apja a családi emlékezet szerint fiatalon részt vett az 1863-as januári felkelésben. A későbbi kommunista propaganda számára ez kényelmetlen örökség lehetett volna, mert a lengyel nemzeti felkelésekhez való viszony hosszú időn át érzékeny pont maradt a kommunista mozgalomban, ám Bierut gyermekkorának történetét inkább a szegénység köré építették. Az ötvenes évek életrajzaiban úgy jelent meg, mint proletárgyermek, akinek társadalmi helyzete szinte előre kijelölte a forradalomhoz vezető utat.

A valóság ennél hétköznapiabb és érdekesebb volt. A fiúnak korán dolgoznia kellett, alkalmi munkákat végzett, újságot hordott, családjának segített, közben pedig Lublin egyik orosz nyelvű elemi iskolájába járt. Iskolatársai visszaemlékezései visszahúzódó, komoly fiút rajzolnak elénk, bár ezeket a visszaemlékezéseket évtizedekkel később, már az ország vezetőjéről gyűjtötték össze, ezért a bennük szereplő példás gyermeket óvatosan kell kezelnünk.

1905-ben Bierut életében először találkozott közvetlenül politikai lázadással. A lengyel területeken kibontakozó iskolai sztrájkok résztvevői azt követelték, hogy az oktatásban kapjon helyet a lengyel nyelv, és a tizenhárom éves Bierut is csatlakozott hozzájuk. Saját későbbi története szerint tintatartót hajított II. Miklós cár falon függő képmására, amiért kizárták az iskolából.

Az epizód részleteivel kapcsolatban indokolt az óvatosság. Más visszaemlékezések megerősítik, hogy Bierut részt vett a sztrájkban és eltávolították az iskolából, a látványos tintatartós jelenet viszont jóval később került bele az élettörténetébe. A hatalomra jutott forradalmárok életrajzaiban gyakran már a gyermekkor is előrevetítette a későbbi politikust, ezért az ilyen történeteknél a biztos magot érdemes leválasztani a köré

épített legendáról.

Az iskola elvesztése komolyabb következményekkel járt, mint azt a későbbi hőstörténet sugallta. Bierut rendszeres tanulmányai megszakadtak, s tudását később főként önképzéssel szerezte meg. Ez egész pályáján érződött: nem lett teoretikus, ritkán alkotott eredeti politikai elképzeléseket, ugyanakkor sokat olvasott, fegyelmezetten dolgozott, és különösen jól mozgott kisebb társaságokban, ahol a harsány szónoki képességnél többet ért a türelem és a személyes figyelem.

Fiatalemberként nyomdában helyezkedett el, és a korabeli munkásvilágon belül ez kifejezetten művelt szakmának számított. A nyomdászok újságokkal, könyvekkel, szerkesztőkkel és politikai röpiratokkal dolgoztak, így jóval közvetlenebb kapcsolatuk lehetett az eszmék világával, mint sok más ipari munkásnak. Bierut éppen ebben a közegben találkozott azzal az emberrel, aki pályája első nagy fordulatát előidézte.

Jan Hempel harminchárom éves volt, amikor a tizennyolc éves Bierut megismerte. Újságíró, világjáró autodidakta, különös filozófiai és politikai nézeteket valló értelmiségi volt, aki dolgozott Mandzsúriában,

megfordult Japánban, Ceylonon és Nyugat-Európában, majd 1910 táján visszatért Lublinba. A fiatal nyomdász számára olyan világot testesített meg, amely messze túlnyúlt szülővárosa határain.

Hempel kezdetben maga sem tartozott a klasszikus marxisták közé. Antiklerikalizmus, társadalmi radikalizmus, szabadgondolkodás, romantikus közösségeszmények és a világ különböző vallási hagyományai keveredtek gondolkodásában. Bierut barátaival együtt rendszeresen hallgatta, olvasott, vitatkozott vele, s néhány évre Hempel szellemi tanítványává vált.

Ez a korszak sokat elárul Bierut későbbi fogékonyságáról is. A kommunizmushoz vezető útján előbb egy olyan zárt eszmei közösséget talált, amely értelmet adott a társadalmi különbségeknek, saját életének és a történelemnek. A későbbi pártfegyelemhez már csak egy másfajta, jóval szigorúbb rendszer kellett, amely ugyanilyen világos válaszokat kínált, de az engedelmisséget is alapkövetelménnyé tette.

Az első világháború alatt Bierut a szövetkezeti mozgalomban talált tartós munkát. A Lubelska Spółdzielnia Spożywców alkalmazottja lett, előbb raktári,

majd kereskedelmi feladatokat végzett, miközben Hempel körének politikai fejlődése is egyre inkább balra vitte. A szövetkezeti mozgalom néhány évig lehetőséget adott arra, hogy a társadalom átalakítását legális, mindennapi munkával képzelje el.

A későbbi pártéletrajzok ezt az időszakot igyekeztek egyenes előszobává változtatni a kommunizmushoz. Maga Bierut pályája azonban mutatja, hogy a folyamat jóval bizonytalanabb volt, mert még 1919-ben is képes volt szakítani a kommunista párttal és visszatérni a független szövetkezeti mozgalomhoz. Fiatal éveiben tehát nem az a minden kétséget kizáróan ortodox kommunista áll előttünk, akivé a hivatalos életrajz később visszamenőleg formálta.

Ebben az időszakban alakult ki Bierut egyik jellegzetes tulajdonsága is: szívesebben dolgozott háttérben, szervezőként, mint nagy tömegek előtt. Azok, akik később ismerték, gyakran emlékeztek jó modorára, csendes viselkedésére és arra, hogy személyes beszélgetésben meggyőzőbb volt, mint szónoki emelvényen. Ez a habitus jó szolgálatot tett egy olyan mozgalomban, amelyben a konspiráció, a személyes kapcsolatok és a fegyelmezett apparátusmunka legalább annyit számított, mint a nyilvános népszerűség.

2. fejezet - A hivatásos forradalmár

1918 végén a lengyel baloldal egy része történelmi döntést hozott. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája, valamint a Lengyel Szocialista Párt baloldali szárnya egyesüléséből létrejött a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt, amely később Lengyel Kommunista Párt néven működött. Bierut a PPS-Lewica tagjaként került az új szervezetbe, tehát első kommunista párttagsága inkább politikai folyamat eredménye volt, mint valamiféle ünnepélyes megtérés.

A párt ekkor radikálisan szemben állt az új lengyel állam alapjaival. Vezetői a bolsevik forradalomban látták a jövőt, és a nemzeti függetlenség kérdését alárendelték az európai proletárforradalomnak. Bierut mindebből még csak korlátozottan vett részt, és a mozgalmon belül sem tartozott a jelentős személyiségek közé.

1919 őszén ki is lépett a kommunista pártból. Saját későbbi pártiratai ezt politikai éretlenséggel és a szövetkezeti mozgalomból magával hozott kispolgári-anarchista maradványokkal magyarázták, de a pártzsargon mögött egyszerű tény húzódott: Bierut még kereste a helyét. Két év múlva Jan Hempel példáját követve visszatért a kommunistákhoz, és ezután már nem szakított velük.

Magánélete ekkor rendezettebb formát öltött. 1921-ben megnősült, feleségével Varsóba költözött, később lányuk és fiuk született. A családi élet azonban már korán összeütközésbe került az illegális politikai munka követelményeivel, és Bierut egyre több időt töltött olyan tevékenységekkel, amelyek miatt a rendőrség figyelve is ráirányult.

1923-ban került először komolyabban a hatóságok látókörébe. A párt Sosnowiecbé küldte, ahol a szövetkezeti mozgalomban szervezkedett, közben többször letartóztatták kommunista tevékenység gyanújával. Helyzete jól érzékelteti akkori súlyát: egy rendőrségi jelentés a helyi kommunisták felsorolásában csak a tizenhetedik helyen említette.

A következő nagy lépés Moszkva volt. 1925-ben Bierut a párt szövetkezeti ügyekkel foglalkozó funkcionáriusaként eljutott a KPP konferenciájára, majd egy körülbelül kilenc hónapos pártiskolai képzésen vett részt a szovjet főváros közelében. Ettől kezdve már közvetlen tapasztalatokat szerzett arról a politikai világról, amelyhez később egész pályáját kötötte.

Néhány év múlva újabb, magasabb fokú képzés következett a Kommunista Internacionálé Nemzetközi

Lenin Iskolájában. Bierut Jan Iwaniuk álnéven tanult Moszkvában, marxista elméletet, a szovjet gazdaság működését, a munkásmozgalom történetét és konspirációs ismereteket sajátított el. Az iskola olyan kádereket képzett, akiket később különböző országok kommunista pártjaihoz küldhettek szervezőnek, tanácsadónak vagy összekötőnek.

A Lenin Iskola Bierut számára nagyobb jelentőségű volt, mint bármely korábbi tanulmány. A helyi értékelések szervezőkészséget és propagandamunkára való alkalmasságot emeltek ki, miközben Roman Zambrowski későbbi emlékei szerint Bierut kisebb hallgatóság előtt szerepelt igazán jól. A szovjet pártiskola után már a nemzetközi kommunista apparátus hivatásos munkatársaként lehetett rá számítani.

1930 októberében a Kommunista Internacionálé végrehajtó apparátusának szervezési instruktora lett. Ausztriába és Csehszlovákiába küldték, majd nyolc hónapot töltött Bulgáriában, ahol a helyi kommunista párt vezetésével dolgozott, sztrájkok szervezéséről és pártmunkáról adott tanácsokat. Ekkorra a lublini nyomdászból olyan nemzetközi káder lett, akit Moszkva más kommunista pártok mellé küldhetett.

Ez a pályaszakasz később különös jelentőséget kapott. Bierut nem volt a KPP legismertebb vezetője, nagy ideológiai vitáiban ritkán játszott meghatározó szerepet, viszont személyesen bekerült abba a hálózatba, amelynek központja Moszkva volt. A kommunista mozgalomban az ilyen kapcsolatok idővel értékesebbé válhattak, mint a hazai népszerűség.

1932 nyarán a Komintern visszaküldte Lengyelországba. Bierut a Nemzetközi Munkássegély lengyel szervezetében dolgozott, „Wacek” fedőnéven, s immár teljes idejű illegális pártmunkásként élt. Másfél évvel később, 1933 decemberében letartóztatták, majd hosszas eljárás után hét év börtönre ítélték.

A börtönbüntetés utólag az életét menthette meg. Miközben Bierut lengyel fegyházban ült, a Szovjetunióban megindult a nagy terror, amelynek során a KPP vezetőinek és kádereinek jelentős részét letartóztatták és kivégezték. Jan Hempel, aki annak idején bevezette Bierutot a radikális eszmék világába, ugyancsak a sztálini tisztogatás áldozata lett.

A Komintern 1938-ban magát a Lengyel Kommunista Pártot is feloszlatta, vezetését pedig azzal vádolta, hogy rendőrségi provokátorok szivárogtak soraiba. Bierut

ekkor még börtönben volt, és csak az év végén, korábbi amnesztia következtében szabadult. Amikor kijött, annak a pártnak, amelynek hivatásos forradalmára lett, már nem volt szervezete, sok régi társa pedig eltűnt a Szovjetunió börtöneiben és kivégzőhelyein.

Mégsem fordult szembe azzal a rendszerrel, amely saját politikai közösségét pusztította el. Egy időre maga is a pártból kizárt ember státuszába került egy korábbi, bírósági magatartásával kapcsolatos vád miatt, ám a háború elején fellebbezett, és 1940-ben a nemzetközi kommunista ellenőrző szervezet rehabilitálta. A történet sokat elárul arról a politikai mentalitásról, amelyben az üldözött még akkor is ugyanahhoz a központhoz fordult igazságért, amely más üldözésekért felelt.

Bierut ekkor már majdnem ötvenéves volt. Pályája alapján aligha lehetett volna megjósolni, hogy néhány év múlva Lengyelország első számú vezetője lesz, hiszen sosem tartozott a lengyel kommunizmus legfelső köréhez. Éppen a sztálini tisztogatások és a háború tették lehetővé, hogy az addig második-harmadik vonalban dolgozó funkcionárius előtt váratlanul kiürüljön a politikai tér.

3. fejezet - Két lengyel kommunista

1939 szeptemberében Bierut negyvenhét éves volt, és a német támadás után kelet felé indult. Életének következő évei a legnehezebben rekonstruálható időszakok közé tartoznak, mert különböző források egymásnak ellentmondó képet adnak arról, mit végzett 1941 és 1943 között a németek által megszállt Minszkben. Éppen ezekből a bizonytalanságokból nőtt ki később az a legenda is, hogy már a háború alatt szovjet hírszerzési feladatokat hajtott végre.

Annyi bizonyos, hogy a német-szovjet háború kitörésekor Bierut a Szovjetunió által megszállt területen tartózkodott, családja pedig az evakuáció során keletre jutott. Ő Minszkben maradt, ahol a német megszálló közigazgatás városi apparátusában dolgozott. Későbbi híresztelések ebből német kollaborációt olvastak ki, míg más források szerint éppen a szovjet hírszerzés megbízásából vállalta a látszólagos együttműködést.

A bizonyítékok egyik változatot sem teszik teljesen problémamentessé. Władysław Gomułka évekkel később szovjet forrásból kapott olyan információkat, amelyek szerint Bierut Minszkben valójában szovjet feladatot teljesített, de ő maga sem volt biztos benne, hogy a magyarázat eredeti történet vagy utólag kialakított védekezés. A háborús éveknek ez a része ezért a könyv

későbbi fejezeteiben is fontos lesz, amikor azt vizsgáljuk, milyen titkokat vihetett magával Bierut 1956-ban Moszkvába.

1943 nyarán azonban már egészen más szerep várt rá. A megszállt Lengyelországban működő Lengyel Munkáspárt vezetése tapasztalt, a háború előtti kommunista mozgalomból ismert kádereket keresett, ezért Bierutot Minszkből Varsóba hívták. A pártvezetésbe olyan ember érkezett, aki régebb óta ismerte Moszkva világát, mint a hazai kommunista földalatti mozgalom legtöbb vezetője.

Varsóban ekkor Władysław Gomułka emelkedett gyorsan felfelé. Ő is régi kommunista volt, szovjet pártiskolában tanult és éveket töltött börtönben, de politikai ösztönei eltértek Bierutétól. Gomułka jobban ismerte a megszállt ország belső viszonyait, és nagyobb súlyt adott annak, hogyan fogadják majd a lengyelek a kommunisták hatalmi terveit.

A különbség már a Krajowa Rada Narodowa, az Országos Nemzeti Tanács létrehozásakor megmutatkozott. A testület gondolatát Gomułka dolgozta ki, mert úgy vélte, a kommunistáknak saját politikai központot kell teremteniük a londoni emigráns

kormányhoz kötődő földalatti állammal szemben. A tervet a pártvezetés úgy kezdte megvalósítani, hogy Moszkva előzetes jóváhagyása nem érkezett meg.

Bierut támogatta a tanács létrehozását, de már az első vitákban tovább ment Gomuľkánál. A központi testület mellett helyi tanácsok egész rendszerét akarta kiépíteni a településektől a magasabb közigazgatási szintekig, ami Gomuľka számára túlságosan emlékeztetett a szovjet modellre és nehezen megvalósíthatónak tűnt. Végül Bierut álláspontja érvényesült, őt pedig 1943 szilveszterének éjszakáján megválasztották az új tanács elnökének.

A két férfi konfliktusa hamar túllépett a szervezési kérdéseken. Gomuľka igyekezett kapcsolatokat keresni olyan baloldali csoportokkal is, amelyek nem tartoztak közvetlenül a kommunista mozgalomhoz, mert szélesebb politikai háttérrel akart teremteni az új hatalom számára. Bierut sokkal kevésbé tartotta szükségesnek az ilyen engedményeket, mivel a közeledő Vörös Hadseregben olyan erőt látott, amely alapvetően meghatározhatja majd a háború utáni lengyel viszonyokat.

1944 júniusában a vita már olyan mély lett, hogy Bierut levelet küldött Georgi Dimitrovnak Moszkvába.

Gomułkát diktatórikus hajlamokkal, politikai cikcakkokkal és a párt vezetésére való alkalmatlansággal vádolta, vagyis belső lengyel konfliktusukban a szovjet központ döntését kereste. A későbbi évek fényében ez különösen fontos mozzanat, mert világosan látszik belőle, milyen korán alakult ki az a különbség, amely végigkísérte kapcsolatukat.

Gomułka később úgy emlékezett Bierut körére, mint olyan kommunistákra, akik a lengyel párt vezetése fölött is Moszkva tekintélyét ismerték el. Bierut szemében viszont Gomułka túl sokat foglalkozott a lengyel sajátosságokkal és túl óvatos volt a szovjet erőre támaszkodó hatalomépítésben. Egyikük sem volt demokratikus politikus, és Gomułka sem riadt vissza a kommunista hatalom erőszakos megszerzésétől; a különbség a módszerben, a nemzeti mozgástér megítélésében és Moszkva szerepében mutatkozott meg.

Amikor 1944 nyarán a Vörös Hadsereg elérte Lengyelország területét, ez a vita gyakorlati jelentőséget kapott. Lublinban létrejött a Moszkva által támogatott Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, és néhány hónap alatt kialakult az új állam hatalmi központja. Gomułka a párt első embere maradt, Bierut viszont az Országos Nemzeti Tanács elnökeként formálisan

magasabb állami tisztséget viselt és egyre közvetlenebb kapcsolatot tartott Sztálinnal.

Ez utóbbi döntő előnynek bizonyult. Roman Zambrowski később úgy emlékezett, hogy Sztálin ugyan Gomulkát elfogadta a párt vezetőjeként, saját bizalmi emberének Bierutot tekintette, és ezt a vezetés minden tagja tudta. Bierut vezette azokat a küldöttségeket is, amelyek 1944-ben Moszkvában Stanisław Mikołajczykkal tárgyaltak, miközben Gomulka ezekből a találkozókból kimaradt.

1944 őszére tehát két párhuzamos hatalmi pálya rajzolódott ki. Gomulka vezette a pártot, ismerte jobban a hazai terepet és saját elképzelése volt arról, hogyan kell tartós kommunista uralmat kialakítani; Bierut mögött viszont ott állt a moszkvai tapasztalat, a Komintern hálózata és egyre inkább Sztálin személyes bizalma. A két út még néhány évig egymás mellett haladt, de már ekkor látszott, hogy egyszer valamelyiküknek félre kell állnia.

Az első összecsapásokból Bierut még nem került ki egyértelmű győztesként. A háború vége azonban olyan politikai rendszert hozott létre Lengyelországban, amelyben a Kreml támogatása többet érhetett bármely

hazai tisztségnél, és ez fokozatosan megváltoztatta az erőviszonyokat. A következő négy évben Bierut Sztálin bizalmi emberéből Lengyelország első számú vezetőjévé válik, Gomułka pedig előbb elveszíti tisztségeit, majd saját elvtársai börtönébe kerül.

HÁTTÉRGYÁR

II. rész

Hatalom és terror

4. fejezet - A hatalom ára

1945-ben Bolesław Bierut még formálisan nem vezette a kommunista pártot. Az Országos Nemzeti Tanács elnökeként az állam első emberének szerepét töltötte be, miközben a Lengyel Munkáspárt élén Władysław Gomułka állt. A tényleges hatalmi rendszer ennél összetettebb volt, mert Bierut részt vett a Politikai Iroda és a pártvezetés munkájában, szoros kapcsolatot tartott Moszkvával, és Sztálin bizalmi embereként olyan befolyással rendelkezett, amely messze meghaladta hivatalos állami tisztségének kereteit.

Az új rendszer kialakulását már kezdettől erőszak kísérte. A Vörös Hadsereg előrenyomulásával együtt működésbe lépett az NKVD, majd gyorsan kiépült a lengyel közbiztonsági apparátus is, amelynek feladatai közé került a fegyveres földalatti mozgalom felszámolása, a politikai ellenfelek megfigyelése és letartóztatása, valamint a kommunista hatalommal szembeni szervezett ellenállás megtörése. A háborúból kilépő Lengyelországban börtönök teltek meg az Armia Krajowa egykori tagjaival, politikusokkal, földalatti

aktivistákkal és olyan emberekkel is, akik ellen kevés vagy semmilyen bizonyíték nem állt rendelkezésre.

Bierut nem kívülállóként figyelte ezt a folyamatot. A kommunista vezetés felső köreihez hasonlóan tudott az állambiztonság módszereiről, és a politikai rendőrség működését a hatalom megszilárdításának szükséges eszközeként fogadta el. A pártvezetésen belüli vitákban rendszerint azokhoz állt közelebb, akik keményebb fellépést sürgettek, míg Gomułka gyakrabban hangoztatta, hogy a korlátlan erőszak politikailag visszaüthet, mert a kommunistákat a társadalom szemében szovjet ügynökséggé teszi.

Ez a különbség azonban Gomułkát sem teszi a demokratikus jogállam képviselőjévé. Ő maga is elfogadta a kommunisták hatalmi monopóliumát, támogatta az ellenzék kiszorítását, és 1945-ben kijelentette, hogy az egyszer megszerzett hatalmat nem fogják visszaadni. A vita arról szólt, milyen gyorsan és milyen mértékű kényszerrel kell felépíteni az új rendszert, Bierut pedig egyre inkább azokhoz tartozott, akik kevésbé tartottak a szovjet módszerek lengyelországi alkalmazásától.

A rendszer első nagy politikai próbája az 1946. júniusi népszavazás lett. A három kérdésből álló referendum hivatalosan azt volt hivatott bizonyítani, hogy a társadalom támogatja az új politikai irányt, a kommunista vezetés azonban nem akarta kockára tenni, hogy a szavazók valódi véleménye határozza meg az eredményt. A kampányt megfélemlítés, az ellenzék lehetőségeinek korlátozása és az állambiztonság intenzív fellépése kísérte, majd az eredmények meghamisításával olyan győzelmet állítottak elő, amely politikai fegyverként szolgálhatott a következő választás előtt.

A hamisítás történetében a szovjet jelenlét különösen beszédes. Lengyel kommunista tisztviselők szovjet szakemberek segítségét kapták a valódi eredmények átírásához, ami világosan mutatta, mennyire kevés jelentőséget tulajdonított a vezetés a választói akaratnak. Bierut számára ez nem jelentett elfogadhatatlan határátlépést: az általa képviselt politikai rendszerben a választás akkor volt hasznos, ha megerősítette a már eldöntött hatalmi viszonyokat.

Az 1947. januári parlamenti választás ennél is nyersebben mutatta meg a rendszer természetét. Stanisław Mikołajczyk Lengyel Parasztpártja jelentette az utolsó nagy, legálisan működő ellenzéki erőt, ezért a

kommunista apparátus a választás előtt letartóztatásokkal, adminisztratív eszközökkel és megfélemlítéssel gyengítette a szervezetet. Egyes jelölteket kizártak, aktivistákat őrizetbe vettek, a választás eredményét pedig úgy alakították, hogy a kommunisták vezette blokk elsőprő győzelmet mutathasson fel.

Bierut néhány héttel később a köztársaság elnöke lett. Az új tisztség demokratikus külsőségeket adott annak a rendszernek, amelynek alapvető politikai versenyét addigra erőszakkal és csalással megszüntették. A parlament, az elnökség, a kormány és a pártok formálisan tovább működtek, miközben az állambiztonság egyre nagyobb szerepet kapott annak eldöntésében, ki vehet részt a politikai életben és ki kerül börtönbe.

A politikai ellenfelek üldözése közben fegyveres harc is zajlott az ország több térségében. Az antikommunista földalatti szervezetek tagjai között akadtak, akik a német megszállás idején a lengyel ellenállásban harcoltak, majd a háború után az új rendszer ellen fordultak. Az állam katonai műveletekkel, besúgóhálózatokkal, letartóztatásokkal és bírósági eljárásokkal számolta fel ezeket a csoportokat, miközben az egész ellenállást

igyekezett „banditizmusnak” minősíteni.

A megtorlások mérlegét nem lehet Bierut személyes cselekedeteire szűkíteni. A terror intézményrendszer volt, amelyben a pártvezetés, a közbiztonsági minisztérium, a katonai igazságszolgáltatás, a rendőrség és a szovjet tanácsadók együttműködtek. Bierut felelőssége éppen abból fakad, hogy ennek a rendszernek a csúcsán állt, elfogadta működését, részt vett politikai irányításában, és később a legsúlyosabb belső pártügyekben személyesen is belenyúlt az állambiztonsági vizsgálatokba.

A későbbi Bierut-kultusz más képet teremtett. A hivatalos életrajzok szerény, megfontolt, az emberek problémáira figyelő vezetőt mutattak be, aki hosszú munkanapokkal szolgálta országát, és személyes életében kerülte a hivalkodást. Ezek a tulajdonságok akár igazak is lehettek, de semmit nem változtatnak azon, hogy ugyanez a politikus olyan állam kiépítésében vett részt, amely a vele szembeni engedetlenséget börtönnel, kínzással és olykor halálos ítélettel torolta meg.

Bierut személyének egyik legfontosabb ellentmondása éppen ebben rejlik. A kortársak egy része udvarias, halk

szavú, személyes érintkezésben kellemes emberként emlékezett rá, miközben az általa vezetett rendszer fogdáiban vallomásokat vertek ki, titkos cellákban tartottak fogva embereket és előre meghatározott politikai célokhoz igazítottak büntetőeljárásokat. Egy diktatúra működéséhez nincs szükség arra, hogy annak vezetője minden egyes kihallgatásnál jelen legyen; elegendő, ha létrehozza, támogatja és védi azt a gépezetet, amely elvégzi helyette a munkát.

5. fejezet - Sztálin győzelme Varsóban

1947-re a nyílt politikai ellenzék nagy része elvesztette működési lehetőségét. Mikołajczyk néhány hónappal a választás után elmenekült Lengyelországból, a Lengyel Parasztpártot pedig fokozatosan felszámolták vagy beolvasztották a rendszerbe. A kommunista vezetés számára ezután már saját szövetségesei és saját pártján belüli eltérések jelentették a következő akadályt.

Moszkvában ekkor gyorsan keményedett a légkör. A hidegháború kibontakozásával Sztálin egyre kevésbé tűrte a kelet-európai kommunista rendszerek különutas törekvéseit, 1948-ban pedig Tito Jugoszláviájának szakítása megmutatta, milyen veszélyesnek tekinti a Kreml azt a vezetőt, aki saját kommunista rendszerét

akarja működtetni, de nem hajlandó minden fontos kérdésben Moszkva utasítását követni. A jugoszláv konfliktus egész Kelet-Európában megteremtette a „nemzeti kommunista” ellenség képét.

Lengyelországban erre a szerepre Gomulka kínálkozott. Korábbi vitái Bieruttal, a „lengyel út” hangsúlyozása, a kollektivizálással kapcsolatos óvatossága és a szovjet politika egyes lépéseivel szembeni fenntartásai olyan elemek voltak, amelyeket néhány hónap alatt súlyos politikai bűnné lehetett alakítani. Bierutnak ebben a leszámolásban központi szerep jutott.

1948 augusztusának és szeptemberének fordulóján a PPR Központi Bizottságának ülésén Bierut tartotta a Gomulka elleni főbeszámolót. „Jobboldali és nacionalista elhajlással” vádolta a párt addigi vezetőjét, és egymás mellé rendezte mindazokat a korábbi vitákat, amelyekből egy egységes politikai vádiratot lehetett létrehozni. Gomulka Moszkvával szembeni fenntartásai, a jugoszláv kérdés, a kollektivizálás, a lengyel munkásmozgalom hagyományainak értelmezése és még a háború alatti nézeteltérések is ugyanannak a feltételezett nacionalista eltérésnek a bizonyítékaivá váltak.

A módszer már a sztálini politikai perek világát idézte. A cél nem egyes döntések megvitatása volt, hanem az ellenfél egész politikai életrajzának újraértelmezése úgy, hogy a korábbi nézetkülönbségek egy rejtett, évek óta követett ellenséges irányvonal részeinek tűnjenek. Gomulka részleges önkritikára kényszerült, támogatói egymás után fordultak ellene, és hamarosan elvesztette a pártvezetői tisztséget. Bierut átvette a párt irányítását, majd az év végén a PPR és a szocialisták kényszerű egyesítésével létrehozott Lengyel Egyesült Munkáspárt első számú vezetője lett.

A szocialista párt felszámolása ugyanennek a folyamatnak a része volt. A PPS-nek voltak olyan politikusai, akik együttműködtek a kommunistákkal, de meg akarták őrizni saját szervezetüket és a lengyel szocializmus külön hagyományát. Az egyesítés előtt megtisztították a pártot a kevésbé megbízható tagoktól, így az új PZPR már nem két egyenrangú politikai erő szövetségeként jött létre, hanem a kommunista hatalmi monopólium új szervezeti formájaként.

Bierut ezzel Sztálin lengyelországi rendszerének vitathatatlan központi alakjává vált. Az államelnöki tisztséget továbbra is betöltötte, egyben ő vezette a pártot, a legfontosabb döntések pedig egy szűk körben

születtek, amelyben Jakub Berman a politikai és ideológiai, Hilary Minc a gazdasági ügyek, Stanisław Radkiewicz pedig az állambiztonság területén töltött be meghatározó szerepet. A későbbi történeti irodalom gyakran beszélt Bierut-Berman-Minc-triumvirátusról, de a három ember súlya nem volt azonos: a végső politikai tekintély Bierut kezében összpontosult.

A hatalom koncentrációjával párhuzamosan az állambiztonság is egyre mélyebben hatolt be a társadalomba. Az ellenzék felszámolása után a „belső ellenséget” már a párton, a hadseregen és az államapparátuson belül kellett megtalálni, mert a sztálini rendszer működéséhez folyamatosan szükség volt újabb összeesküvésekre. A gyanú önmagát termelte: ha az ellenség nem látszott, az a biztonsági gondolkodás szerint csak azt bizonyította, hogy ügyesen rejtőzik.

A hadseregben tisztok kerültek célkeresztbe, köztük olyanok is, akik korábban a nyugati lengyel haderőben szolgáltak. A katonai perekben kémkedési és összeesküvés vádakat építettek fel, vallomásokat kényszerítettek ki, majd súlyos ítéleteket hoztak. A rendszer a saját tisztjeit is ugyanazzal a logikával kezelte, amelyet korábban a politikai ellenzékkel szemben alkalmazott: előbb kijelölte az ellenséget, utána

kereste hozzá a bizonyítékot.

A legsötétebb ügyek közül több ma ismert névhez kapcsolódik. Witold Pilecki, aki önként jutott be Auschwitzba, hogy hírszerző és ellenállási hálózatot szervezzon a táborban, a háború után az új kommunista hatalom ellen dolgozott. 1947-ben letartóztatták, kihallgatásai során megkínozták, majd halálra ítélték és 1948 májusában kivégezték. Bierut nem adott kegyelmet, így az államelnök személyén keresztül a diktatúra politikai csúcsa is része lett annak az eljárási láncnak, amely Pilecki életét elvette.

Az ilyen eseteknél fontos elkerülni az utólagos leegyszerűsítést. Bierut nem maga írta a nyomozati jegyzőkönyveket, és nem ő hajtotta végre a kivégzéseket, de elnökként és pártvezetőként olyan ügyekben döntött kegyelemről, amelyek politikai természetével tisztában lehetett. A rendszer egészét tekintve pedig már ekkor sem volt reális azt állítani, hogy a vezetés nem tudott az állambiztonsági brutalitásról.

A terror fokozatosan olyan emberekhez is elért, akik néhány évvel korábban ugyanannak a kommunista mozgalomnak a vezetői voltak. Marian Spychalskit letartóztatták, más Gomulkához kötődő személyeket

kihallgattak és őrizetbe vettek, miközben a biztonsági apparátus egy nagy belső összeesküvés történetét kezdte felépíteni. A végső cél egyre világosabb lett: Gomulkából is olyan vádlottat kellett készíteni, amilyeneket a sztálini mintára rendezett magyar, bolgár és csehszlovák perekben már bemutatnak.

Bierut addigra pontosan tudhatta, hogyan működik ez a gépezet. A harmincas évek Szovjetuniójában saját pártjának vezetőit pusztította el a sztálini terror, a háború után pedig Kelet-Európában egymást követték a kommunista pártok belső koncepciós pereit. Mindezek ismeretében a Gomulka elleni eljárás támogatását aligha lehet pusztán adminisztratív kötelességként értelmezni.

6. fejezet - A rab, akit Bierut személyesen figyelt

Gomulka 1951 augusztusában vették őrizetbe. A műveletet Józef Światło állambiztonsági tiszt hajtotta végre, és az egykori pártvezetőt feleségével együtt egy Miedzeszynben működő titkos fogdába szállították. Hónapokon át úgy tartották fogva, hogy rendes büntetőeljárás nem indult ellene, hivatalos vádat nem közöltek vele, és szabadságvesztésének semmilyen törvényes alapja nem volt.

Ez az ügy különösen világosan mutatja Bierut személyes felelősségét. A nyomozást a Politikai Iroda közbiztonsági bizottsága felügyelte, amelyben Bierut, Berman és Radkiewicz is részt vett, a fennmaradt iratok szerint pedig Bierut személyesen követte az eljárás részleteit. Jegyzetében nem azt kérte a nyomozóktól, hogy állapítsák meg, követett-e el Gomułka bűncselekményt, hanem kijelölte a feltárandó „ellenséges tevékenységet”, annak céljait, motívumait és kapcsolatait.

Ez alapvető különbség. Egy valódi vizsgálat kérdéseket tesz fel és bizonyítékokat keres, a koncepciós eljárás viszont előre meghatározza a következtetést, majd olyan vallomásokat és kapcsolatokat gyűjt, amelyek beleilleszthetők a kész történetbe. Bierut utasítása az utóbbi logikáját követte, így az állam első embere közvetlenül részt vett egy egykori pártvezető elleni politikai konstrukció kialakításában.

Az állambiztonság felső vezetői ebben az időszakban Berman mellett Bierutnak is jelentettek. A későbbi visszaemlékezések és vizsgálatok szerint a legfontosabb kérdések végső politikai döntéseit Bierut hozta meg, ami nehezen egyeztethető össze azzal a későbbi önfelmentő képpel, amely a terrorért elsősorban a biztonsági

apparátus túlbuzgó tisztjeit tette felelőssé. A rendszer felső szintje és a kihallgatósobák között hosszú intézményi lánc húzódott, de a lánc két vége nem működött egymástól függetlenül.

A Gomulka-ügyből egy nagy nyilvános pert akartak létrehozni. A kelet-európai minta ekkor már készen állt: Magyarországon Rajk Lászlót 1949-ben kivégezték, Bulgáriában ugyanabban az évben Trajcsó Kosztovot ítélték halálra, Csehszlovákiában pedig 1952-ben Rudolf Slánský és társai kerültek a vádlottak padjára. Mindegyik eljárásban régi kommunistákból készítettek imperialista ügynököt, nacionalista összeesküvőt vagy kémeket, majd a kényszerrel megszerzett vallomásokat a rendszer saját tisztaságának bizonyítékeként mutatták be.

Lengyelországban a folyamat mégsem jutott el ugyanoda. Gomulka nem volt hajlandó a kívánt szerepet eljátszani, és a biztonsági apparátusnak nem sikerült olyan vallomást kicsikarnia belőle, amelyre egy látványos nyilvános per épülhetett volna. A vezetésben ráadásul félelem is működhetett: a lengyel kommunisták közül sokan saját tapasztalatból tudták, milyen könnyen válhat a tegnapi vádló a holnap vádlottjává.

Ez Bierutra különösen igaz volt. A harmincas években számos lengyel kommunistát Sztálin parancsára pusztítottak el a Szovjetunióban, és a KPP egész vezetését szétverte a terror. Bierut túlélte ezt az időszakot, de pontosan tudhatta, hogy a moszkvai bizalom nem jelent életre szóló védettséget.

A félelem azonban nem jelent felmentést. Amíg Gomulka titkos fogságban volt, társai ellen nyomozások folytak, a biztonsági szervek vallomásokat gyártottak, és emberek töltöttek éveket börtönben olyan politikai konstrukciók következtében, amelyek kialakítását a legfelső vezetés felügyelte. Bierut maga is annak a rendszernek a foglya volt, amelyet szolgált, de ettől még annak egyik legfontosabb működtetője maradt.

Eközben a politikai terror a párton kívül sem enyhült. Katonai perek, kémügyek és összeesküvési eljárások követték egymást, az állambiztonság pedig egyre több társadalmi csoportban keresett ellenséget. A hatalom logikája szerint a rendszer sikertelenségeit nem a rossz döntések, a gazdasági nehézségek vagy a társadalmi ellenállás okozták, hanem szabotőrök és ügynökök, akiket fel kellett kutatni.

Bierut közben nyilvánosan a béke, a társadalmi fejlődés és a szocialista építés nyelvén beszélt. A propaganda gondoskodó államférfit mutatott, miközben ugyanennek az államnak az intézményeiben embereket tartottak törvénytelenül fogva és kényszerítettek olyan vallomásokra, amelyek politikai szükségleteket szolgáltak. Ez az ellentét fontosabb Bierut megértéséhez, mint bármely későbbi legenda személyes szerénységéről.

7. fejezet - A sztálinizmus lengyel arca

1948 után Lengyelország egyre gyorsabban közelített a szovjet politikai és gazdasági modellhez. Az iparosítás elsőbbséget kapott, a gazdaság központi irányítása erősödött, megindult a mezőgazdaság kollektivizálásának kísérlete, a kultúrát pedig egyre szigorúbb ideológiai követelmények alá rendelték. Bierut személyi kultusza ugyan sosem érte el Sztálinét, de a sajtó, a nyilvános ünnepségek és az állami propaganda egyre gyakrabban jelenítette meg őt a munkások és parasztok bölcs vezetőjeként.

A politikai rendszer közben szűkebbé vált. Független szervezeteket számoltak fel, a sajtót pártellenőrzés alá vonták, az oktatást és a kulturális intézményeket ideológiai szempontok szerint alakították át, a társadalmi

mobilitást pedig egyre inkább összekapcsolták a politikai megbízhatósággal. Egy állás, egyetemi hely vagy vezetői kinevezés megszerzésében mind nagyobb szerepet játszott, hogyan értékelte az illetőt a párt és a biztonsági apparátus.

A katolikus egyház különösen nehéz ellenfélnek számított. A kommunisták minden más országos szervezetet képesek voltak felszámolni vagy ellenőrzés alá vonni, a lengyel egyház azonban saját intézményhálózattal, társadalmi tekintéllyel és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. A hatalom egy ideig megállapodással próbálta korlátozni a konfliktust, majd az ötvenes évek elején egyre keményebb nyomást gyakorolt a püspökökre, papokra és egyházi intézményekre.

Az egyház elleni politika ugyanazt a fokozatos módszert követte, amelyet más ellenfelekkel szemben már alkalmaztak. Előbb gazdasági és adminisztratív korlátozások következtek, majd katolikus szervezeteket szorítottak vissza, papokat tartóztattak le, és az állam igyekezett lojálisnak tekintett egyházi személyeket szembeállítani a püspöki karral. A cél az volt, hogy az egyház fennmaradjon vallási intézményként, de elveszítse önálló társadalmi és politikai befolyását.

1953-ban a konfliktus nyílt szakításhoz vezetett. A kormány olyan szabályozást vezetett be, amely lényegében állami jóváhagyáshoz kötötte az egyházi tisztségek betöltését, Stefan Wyszyński bíboros és a püspöki kar pedig elutasította, hogy az állam döntse el, ki lehet püspök vagy plébános. A híressé vált „Non possumus” állásfoglalás után a hatalom szeptemberben őrizetbe vette Wyszyńskit, majd éveken át különböző helyeken tartotta internálva.

Egy ország primását bírósági ítélet nélkül fosztották meg szabadságától. Ez jól jelzi, mennyire kevésbé számítottak a jogi formák, ha a pártvezetés politikai veszélyt látott valakiben, és Wyszyński esete ugyanahhoz az állami gyakorlathoz tartozott, amely Gomulka titkos fogva tartását is lehetővé tette. A különbség az volt, hogy a bíboros nem egy belső pártharc vesztese, hanem a lengyel társadalom egyik legtekintélyesebb, a kommunista hatalomtól független vezetője volt.

A terror személyes történeteit hosszú névsor őrizte. Börtönben ültek egykori földalatti harcosok, katonatisztek, papok, politikusok és kommunisták is, kivégzések pedig még évekkel a háború befejezése után is követték egymást. August Emil Fieldorf tábornokot, az Armia Krajowa egyik magas rangú vezetőjét 1953-ban

végezték ki egy koncepciós eljárás után, holttestének helyét családja évtizedeken át nem ismerte.

Az áldozatok története azért fontos Bierut életrajzában, mert nélküle könnyű volna úgy beszélni a korszakról, mintha a diktátor politikai tevékenysége főként pártkongresszusokból, Moszkvával folytatott tárgyalásokból és gazdasági tervek jóváhagyásából állt volna. A rendszer mindennapi valóságához hozzátartoztak a kihallgatóhelyiségek, a börtöncellák, a halálos ítéletek és azok a családok, amelyek gyakran azt sem tudták meg, hová temették kivégzett hozzátartozójukat.

Bierut szerepének megítélésénél két szélsőséget kell elkerülni. Nem indokolt minden letartóztatást vagy kivégzést személyes parancsának tulajdonítani, ha erre nincs dokumentum, ugyanakkor történetileg tarthatatlan volna úgy ábrázolni, mintha a terror tőle függetlenül működött volna. A közbiztonsági apparátus vezetői a párt legfelső vezetésének jelentettek, Bierut pedig a legfontosabb biztonsági ügyeket felügyelő kör tagjaként és a párt első embereként a rendszer politikai felelősségének csúcsán állt.

Sztálin 1953. márciusi halála ezért Bierut számára jóval többet jelentett egy külföldi szövetséges elvesztésénél. Meghalt az az ember, akinek támogatása hozzájárult felemelkedéséhez, aki Gomułkaival szemben Bierutot választotta megbízhatóbb partnernek, és akinek politikai mintáját Lengyelországban évek óta követték. A rendszer, amelyet Bierut épített, azonban Sztálin nélkül is tovább működött, és még senki sem tudhatta, hogy Moszkvában hamarosan olyan folyamat kezdődik, amely néhány év alatt saját lengyel tanítványainak múltját is vádirattá változtatja.

III. rész

A rendszer repedései

8. fejezet - Sztálin nélkül

1953. március 5-én meghalt Joszif Sztálin. A hír az egész szovjet blokkban olyan politikai rendszereket ért, amelyek intézményeiket, vezetői stílusukat és sok esetben még nyelvezetüket is az ő uralmához igazították. Lengyelország különösen szorosan kapcsolódott ehhez a világhoz, Bolesław Bierut pedig személyes pályájának jelentős részét köszönhette annak, hogy a Kreml őt megbízhatóbb embernek tekintette Władysław Gomułkánál.

A lengyel állami gyász külsőségei megfeleltek a korszak szertartásrendjének. Varsóban fekete zászlók jelentek meg az épületeken, gyűléseket tartottak a gyárakban és hivatalokban, a sajtó pedig a történelem egyik legnagyobb alakjaként búcsúztatta a szovjet diktátort. Bierut számára azonban Sztálin halála a saját helyzetét érintő kérdést is felvetett: mi történik egy olyan kelet-európai vezetővel, akinek legitimitása jelentős részben ahhoz az emberhez kötődött, aki már nincs?

Az első hónapok nem jeleztek látványos fordulatot. Moszkvában Georgij Malenkov, Lavrentyij Berija,

Vjacseszlav Molotov és Nyikita Hruscsov osztozott a hatalmon, a szovjet politika iránya pedig még bizonytalan volt. A lengyel pártvezetésnek ezért nem kellett azonnal szembenéznie saját múltjával, és a hazai represszió sem ért véget egyik napról a másikra. Machcewicz hangsúlyozza, hogy Sztálin halála kezdetben alig változtatott a lengyelországi helyzeten, egyes területeken pedig még keményebb intézkedések következtek.

Ennek leglátványosabb bizonyítéka Stefan Wyszyński bíboros őrizetbe vétele volt 1953 szeptemberében. A lengyel katolikus egyház prímását több mint fél évvel Sztálin halála után fosztották meg szabadságától, ami világosan mutatta, hogy Varsóban még nem következett be politikai irányváltás. A pártvezetés továbbra is olyan ellenfélként kezelte az egyházat, amelyet adminisztratív és rendőri eszközökkel kell visszaszorítani.

A szovjet változások azonban lassan elkezdtek megbontani a korábbi rendszert. 1953 nyarán letartóztatták Beriját, aki hosszú éveken át a sztálini állambiztonsági gépezet egyik legfontosabb vezetője volt, decemberben pedig kivégezték. Az esemény különösen erős üzenetet küldött azoknak a kelet-európai politikusoknak, akik saját országukban a szovjet biztonsági modellre támaszkodtak: Moszkva már

hajlandó volt olyan embert bűnössé nyilvánítani, aki néhány hónappal korábban még a Kreml legfelső vezetéséhez tartozott.

Bierut számára Berija bukása személyesen is nyugtalanító lehetett. A lengyel rendszerben Jakub Berman és Stanisław Radkiewicz mellett maga Bierut is részt vett az állambiztonsági ügyek legfelső politikai felügyeletében, így pontosan tudhatta, hogy a szovjet változások előbb-utóbb Varsóban is felvetik a felelősség kérdését. Ha Moszkvában visszaélésekről kezdtek beszélni, nehéz volt sokáig azt állítani, hogy Lengyelországban minden törvényesen történt.

A probléma mélyebb volt annál, hogy néhány kihallgató túl messz ment. A lengyel állambiztonság működését a pártvezetés politikai igényei alakították, és az olyan ügyekben, mint Gomulka fogva tartása, a legfelső vezetők személyesen határozták meg a nyomozás célját. Egy valódi felülvizsgálat ezért könnyen eljuthatott volna a miniszterek és állambiztonsági tisztek felelősségétől azokig a politikusokig, akik a megrendeléseket adták.

Bierut ekkor még megpróbálhatta úgy kezelni a moszkvai változásokat, hogy közben saját hatalmi

rendszerét lényegében érintetlenül hagyja. A párt kollektív vezetéséről egyre többet beszéltek, a személyi kultusz leglátványosabb formái fokozatosan visszaszorultak, de a rendszer alapjai nem változtak meg. Az ellenzék továbbra sem működhetett szabadon, a sajtó pártellenőrzés alatt maradt, Wyszyński fogságban volt, Gomułka pedig még mindig titkos őrizetben élt.

Az idő azonban Bierut ellen dolgozott. A sztálini rendszer egyik alapelve az volt, hogy a pártvezetés belső ügyei a társadalom előtt rejtve maradnak, a hatalmi elit pedig csak azt a képet mutatja magáról, amelyet maga választott. 1953 végén egyetlen ember úgy döntött, hogy ezt a szabályt megszegi, és olyan részleteket visz magával Nyugatra, amelyeket a lengyel vezetés a legszigorúbb titkok között kezelt.

9. fejezet - Światło megszökik

Józef Światło azok közé tartozott, akik belülről ismerték a lengyel sztálinizmus legsötétebb helyiségeit. A Közbiztonsági Minisztérium X. főosztályának helyettes vezetőjeként olyan ügyekkel foglalkozott, amelyekben maga a kommunista párt vezető rétegét figyelték, vizsgálták és szükség esetén készítették elő politikai leszámolásra. Ő vitte Gomułkát is 1951 augusztusában a

titkos fogdába, és pontos ismeretei voltak arról, hogyan működött a rendszer, amelynek később egyik leghíresebb leleplezője lett.

1953 decemberében Światło szolgálati úton Kelet-Berlinbe utazott Anatol Fejgin társaságában. A két állambiztonsági tiszt feladata egy Nyugatra menekült személy felkutatásához kapcsolódott, Światło azonban kihasználta az alkalmat, átjutott Nyugat-Berlinbe és amerikai kézre adta magát. A lengyel vezetés számára aligha történhetett volna veszélyesebb dezertálás: egy olyan ember szökött meg, aki évekig közvetlen közlelől látta a legbizalmasabb politikai ügyeket.

Światło vallomásait természetesen forráskritikával kell kezelni. Saját szerepét igyekezett kisebbíteni, miközben korábbi feletteseit és munkatársait gyakran a lehető legsötétebb színben mutatta be, így későbbi kijelentéseinek minden részlete nem fogadható el automatikusan. A rendszer működéséről adott összképe azonban annyi dokumentált ténnyel esett egybe, hogy a lengyel vezetés nem tudta egyszerűen ellenséges propagandának minősíteni.

A valódi politikai robbanást 1954 őszétől a Szabad Európa Rádió lengyel adásai okozták. A Światło

vallomásaira épülő sorozat olyan világot mutatott meg a hallgatóknak, amelyről addig csak pletykákból vagy személyes tapasztalatokból tudhattak: titkos villákat, kiváltságos pártvezetőket, belső megfigyelést, politikai megrendelésre folytatott nyomozásokat és egy olyan biztonsági apparátust, amely még a kommunista vezetőket is ellenőrizte.

A hatás azért volt különösen erős, mert Światło nem kívülállóként beszélt. Ismerte az állambiztonság szervezeti felépítését, a vezetők nevét, az őrizetbe vételi módszereket és a pártvezetés kapcsolatát a rendőri szervekkel, ezért számos állítása ellenőrizhető részleteket tartalmazott. A hallgatók előtt lassan összeállt annak a rendszernek a képe, amelyet a hivatalos sajtó éveken át a szocialista törvényesség őreként mutatott be.

Bierut számára különösen kellemetlen volt, hogy Światło történetei a felelősséget nem állították meg a minisztérium ajtajánál. A politikai rendőrség legfontosabb ügyeit a párt vezetése felügyelte, és Gomulka esete már önmagában elegendő volt annak bizonyítására, hogy Bierut nem tudatlanságban irányította az országot. A volt főtitkár ügyében a nyomozási célokat személyesen is kijelölte, miközben

Gomułkát jogi alap nélkül tartották fogva.

A helyzetet az is súlyosbította, hogy a rádióadásokat Lengyelországban széles körben hallgatták. A hatalom technikai zavarással és propagandával próbálta korlátozni a Szabad Európa hatását, de a titkos hallgatás már önmagában a rendszerrel szembeni bizalmatlanság egyik formája volt. Minél több részlet vált ismertté, annál kevésbé lehetett az állambiztonsági visszaéléseket néhány alsóbb rangú tiszt önkényének beállítani.

A pártvezetés 1954 végére kénytelen volt reagálni. Megkezdődött a Közbiztonsági Minisztérium átszervezése, vezetőket távolítottak el, és a párton belül először hangzottak el nyilvánosan is komolyabb bírálatok az állambiztonság „torzulásairól”. Ez a szóhasználat még mindig kerülte annak kimondását, hogy politikai terror működött, de már eltért attól a korábbi gyakorlattól, amely minden vádra ellenséges rágalomként válaszolt.

A változás elérte Gomułka ügyét is. Az 1954 novemberének végén és decemberének elején tartott központi pártaktíva-értekezleten már olyan kérdés hangzott el, amely néhány hónappal korábban elképzelhetetlen lett volna: ha Gomułka valóban imperialista ügynök volt, hol vannak a bizonyítékok, ha

pedig csak politikai nézetei miatt tartották fogva, milyen alapon kerülhetett börtönbe? A kérdés közvetetten Bierutot is érintette, hiszen az ő felügyelete alatt építették fel azt az eljárást, amelyből végül még vádirat sem született.

1954. december 13-án Gomulát szabadon engedték. Három évnél hosszabb időt töltött fogságban anélkül, hogy bíróság elé állították volna, és a hatalom ekkor sem rehabilitálta politikailag. A szabadon bocsátás azonban önmagában annak beismerése volt, hogy a korábbi rendszer egyik nagy belső ügye nem tartható tovább.

Światło szökése ezért többet változtatott Lengyelországban, mint Sztálin halála az első hónapokban. Egyetlen dezertőr vallomásai olyan folyamatot gyorsítottak fel, amelyben az állambiztonság elvesztette korábbi érinthetetlenségét, a párttagság egy része kérdéseket kezdett feltenni, és az addig elhallgatott áldozatok ügyei lassan visszakerültek a politikai napirendre. Bierut továbbra is az ország első számú vezetője maradt, de már egy olyan rendszert irányított, amelynek titkai egyre nehezebben maradtak titkok.

10. fejezet - Amikor a rendszer saját múltjától kezdett félni

Az 1954 végén elinduló változásnak világos határai voltak. A pártvezetés kész volt feláldozni néhány állambiztonsági tisztet, átszervezni intézményeket és elismerni bizonyos „hibákat”, de sokkal nehezebben nézett szembe azzal, hogy a visszaélések politikai döntésekből következtek. A felelősség teljes feltárása könnyen olyan emberekhez vezetett volna, akik továbbra is a Politikai Irodában ültek.

Bierut helyzete ebben a tekintetben különösen kényes volt. Gomulka üldözése, a párton belüli tisztogatások, az egyházzal szembeni represszió és számos politikai büntetőeljárás az ő vezetése alatt történt, ezért egy következetes vizsgálat az ő szerepét sem kerülhette volna meg. A rendszer azonban ekkor még úgy próbált változni, hogy saját legfelső vezetőinek politikai felelősségét érintetlenül hagyja.

Az állambiztonsági apparátus átalakítása jól példázta ezt az óvatosságot. A Közbiztonsági Minisztérium megszűnt korábbi formájában, Radkiewicz elvesztette tisztségét, több magas rangú tiszt ellen vizsgálat indult, és az addig mindenható szervezet tekintélye látványosan megrendült. A párt ugyanakkor továbbra sem kérdőjelezte meg azt az alapelvet, hogy a politikai rendőrségnek figyelnie kell a rendszer ellenfeleit és

védenie kell a kommunista hatalom monopóliumát.

A változás ezért kettős természetű volt. Azok az emberek, akik korábban szinte korlátlanul alkalmazhattak erőszakot, egyre kevésbé érezhették magukat biztonságban, miközben a börtönökből politikai foglyok kezdtek szabadulni és korábbi ügyeket vizsgáltak felül. A társadalom azonban még nem kapott teljes képet arról, mi történt az előző években, és a nyilvánosság előtt nem nevezték meg a rendszer legfelső politikai felelőseit.

Bierutnak ebben a helyzetben saját egyensúlyát kellett megtalálnia. Nem állhatott szembe nyíltan Moszkva változó irányvonalával, mert egész politikai pozíciója a szovjet szövetségre épült, de túl gyors lengyelországi felülvizsgálatot sem ösztönözhetett anélkül, hogy saját döntései kerüljenek vizsgálat alá. A párt ezért olyan nyelvet használt, amely elismerte a „törvényesség megsértését”, miközben igyekezett elkerülni a terror politikai mechanizmusának feltárását.

A kulturális életben közben egyre több jele mutatkozott annak, hogy az ellenőrzés lazul. Írók és újságírók bátrabban beszéltek társadalmi problémákról, a korábbi sematikus propaganda veszített erejéből, és a fiatalabb értelmiség egy része olyan kérdéseket tett fel,

amelyek néhány évvel korábban súlyos következményekkel járhattak volna. A változás még messze volt a szabad nyilvánosságtól, de a félelem addigi monolitikus rendszere repedezni kezdett.

Ezekben a hónapokban a pártvezetés belső viszonyai is átalakultak. A korábban Bierut köré rendezett hatalmi központban egyre több vita jelent meg arról, hogyan kell alkalmazkodni Moszkva új politikájához, és milyen messz mehet a lengyel enyhülés. A különbségek mögött személyi érdekek is álltak, hiszen ugyanazok az emberek, akik a sztálinista években együtt irányították az országot, most saját felelősségük mértékét is mérlegelték.

Gomułka ekkor még nem tért vissza a politikai életbe, de pusztán jelenléte kellemetlen kérdéseket vetett fel. Szabad emberként élt, miközben a párt továbbra is fenntartotta az 1948-as politikai vádakat ellene, és nem magyarázta meg, miért tartották több mint három évig törvénytelen fogságban. Minél többet beszéltek az állambiztonsági visszaélésekről, annál nehezebbé vált ezt az ellentmondást fenntartani.

Bierut hatalma 1955-ben még erősnek látszott. Ő vezette a pártot, nem jelent meg nyílt kihívója, és Moszkva sem követelte leváltását, de az a politikai

környezet, amelyben korábban korlátlanul működhetett, megváltozott. A rendszernek már magyarázkodnia kellett olyan ügyek miatt, amelyeket néhány évvel korábban a szocialista építés természetes részeként mutattak be.

A változás egyik legnagyobb veszélye éppen az volt, hogy nem lehetett előre látni, hol áll meg. Ha Gomulka ügyét felülvizsgálják, felmerülhet Spsychalski ügye; ha az állambiztonság módszereit vizsgálják, előkerülhetnek a katonai perek; ha a törvénytelen fogva tartást elítélik, szóba kerülhet Wyszyński bíboros internálása is. A rendszer saját múltjának minden feltárt darabja újabb kérdést nyitott meg.

Ezzel párhuzamosan Bierut fizikai ereje is fogyni kezdett. Hosszú éveken át rendkívül sokat dolgozott, ritkán pihent, és a róla kialakított hivatalos képhez hozzátartozott az a vezető, aki hajnalig tanulmányozza az iratokat és személyesen foglalkozik a legapróbb ügyekkel is. 1955-ben ez a munkastílus már egyre kevésbé volt összeegyeztethető egészségi állapotával.

11. fejezet - A diktátor beteg

Bierut betegségének történetét azért nehéz pontosan rekonstruálni, mert egészségi állapotát a rendszer ugyanúgy kezelte, mint más politikailag érzékeny

információkat. A nyilvánosság számára a vezetőnek dolgoznia, utaznia, beszédeket mondania és delegációkat fogadnia kellett, miközben az orvosi problémák magánügy helyett államtitokká váltak. A később előkerült adatokból mégis az látszik, hogy 1955-re Bierut egészsége már számottevően megromlott.

A korabeli és közvetlenül halála után közölt lengyel visszaemlékezések szerint Bierut rendkívül keveset pihent. Munkanapjai gyakran tizennégy-tizenhat órán át tartottak, késő estig dolgozott, és környezete nehezen tudta rávenni arra, hogy szabadságot vegyen ki. A róla kialakított munkamániás vezető képe természetesen propagandaelemeket is tartalmazott, de több egymástól eltérő forrás is megerősíti, hogy munkatempója valóban megterhelő volt.

1955 nyarán a Politikai Iroda már külön foglalkozott pihenésének kérdésével. Bierut azonban a szabadságot sem feltétlenül arra használta, amire az orvosok szánták, hanem vidéki utakat tett, emberekkel találkozott és politikai ügyekkel foglalkozott. A vezetésnek újra rá kellett vennie arra, hogy ténylegesen szakítsa meg a munkát, ami arra utal, hogy környezete ekkor már komolyan vette egészségi problémáit.

Ősszel a helyzet súlyosabbá vált. Bierut tüdőgyulladást kapott, amelyből felépült ugyan, de egy hatvanas éve elején járó, túlterhelt embernél az ilyen betegség jelentős megterhelést jelenthetett. Későbbi orvosi adatai alapján emellett szív- és érrendszeri problémákkal is számolni kell, így 1956 elején már több olyan tényező állt fenn, amely önmagában is indokolta volna a kíméletet.

A történet szempontjából különösen fontos, hogy ezeket az adatokat nem szabad utólagos bizonyítékként automatikusan elfogadni. A halála után a lengyel vezetésnek nyilvánvaló érdeke fűződött ahhoz, hogy hangsúlyozza Bierut korábbi betegségeit, ezért minden nekrológot és visszaemlékezést forráskritikával kell kezelni. Más súlya van annak az információnak, amely már 1955-ben dokumentálható, és más annak, amely csak 1956 márciusa után jelent meg a sajtóban.

Ezzel együtt a betegséget teljes egészében utólag kitalált magyarázatnak tekinteni sem lehet. Bierut környezetében már a moszkvai út előtt tudtak arról, hogy orvosi kezelésre szorul, és a későbbi egészségügyi dokumentáció is hosszabb ideje fennálló problémákra utal. A kérdés ezért később nem az lesz, hogy beteg volt-e, hanem az, mennyire súlyos volt az állapota és pontosan milyen betegségek miatt kezelték.

1955 politikailag is megterhelő év volt számára. Az állambiztonsági botrány következményei tovább gyűrűztek, korábbi perek és letartóztatások kerültek felülvizsgálatra, Gomulka már szabadon élt, a kulturális légkör pedig lazult. Jerzy Morawski később úgy emlékezett, hogy Bierut egyre ritkábban jelent meg nyilvánosan, amiben betegsége mellett a bizonytalanság érzésének is szerepe lehetett; Stefan Staszewski pedig arról beszélt, hogy korábban szokatlan módon többször látta ittasan, amit ő a növekvő feszültség jelének tekintett.

A visszaemlékezéseket óvatosan kell kezelni, de más tanúk is érzékelték a nyomást. Kazimierz Mijal szerint Bierut röviddel moszkvai útja előtt azt mondta neki, hogy nemcsak az egészsége gyötri: tudja, hogy egyesek gyűlölik, és hazatérése után több ügyet „helyre kell tennie”. Egész pályája során Moszkva jelentette számára a kommunista mozgalom legfőbb politikai központját, ám 1955 végére az ottani irányváltás már saját korábbi döntéseinek felülvizsgálatával fenyegetett.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának következő kongresszusát 1956 februárjára hívták össze. Már előre sejteni lehetett, hogy fontos politikai esemény lesz, mert Hruscsov addigra megerősítette helyzetét, és egyre

nyíltabban beszélt a kollektív vezetésről, valamint a korábbi időszak bizonyos hibáiról. Arról azonban a kelet-európai küldöttek többsége sem tudhatott, milyen messzire készül elmenni a szovjet pártvezető.

Bierutnak minden oka megvolt arra, hogy személyesen vegyen részt a kongresszuson. Lengyelország a szovjet blokk egyik legfontosabb állama volt, ő pedig továbbra is a PZPR első titkáráként vezette a delegációt, így távolmaradása politikailag is feltűnő lett volna. Az egészségi állapota ellenére Moszkvába utazott, ugyanabba a városba, ahol évtizedekkel korábban kommunista káderként tanult, ahol Sztálinnal tárgyalt, és amelyhez egész politikai felemelkedése kötődött.

1956 februárjában azonban már egészen más Moszkva fogadta. Sztálin három éve halott volt, Beriját kivégezték, Molotov és Hruscsov között egyre több politikai vita zajlott, és a szovjet vezetés készülődött arra, hogy saját történelmének olyan részét nyissa meg, amelyet addig tilos volt megkérdőjelezni. A lengyel küldöttség számára a XX. kongresszus ezért hamarosan jóval többet jelentett majd a szokásos beszédek, határozatok és ünnepélyes találkozók sorozatánál.

IV. rész

Az utolsó moszkvai út

12. fejezet - A XX. kongresszus

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa 1956. február 14-én kezdődött Moszkvában. A szovjet blokk országainak vezetői számára az ilyen tanácskozásoknak jóval nagyobb jelentőségük volt egy párt belső eseményénél: a Kremlben meghirdetett új tételekből rövid időn belül Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában is követendő politikai irány lett.

Bierut Józef Cyrankiewicz miniszterelnökkel és a lengyel küldöttség többi tagjával utazott a szovjet fővárosba. Egészségi állapota ekkor már indokolta volna az óvatosságot, hiszen az előző hónapokban többször kezelték, tüdőgyulladásra esett át, és szanatóriumban is pihent. Piotr Lipiński által tanulmányozott egészségügyi iratai szerint 1952 után szaporodtak meg komolyabban a panaszai, élete utolsó két évében pedig romlása egyre világosabbá vált.

Az utazás körülményei sem kedveztek neki. Lipiński szerint Bierut és Cyrankiewicz a vonat útvonala mentén fekvő állomásokon gyakran kinyitották az ablakot, hogy

integethessen az összegyűlt embereknek, miközben 1956 tele különösen hideg volt. Nehéz megállapítani, ennek volt-e közvetlen szerepe későbbi betegségében, de a történet jól mutatja, hogy a pártvezető nem beteg emberként érkezett Moszkvába, akit kórházi kezelésre visznek, hanem hivatalát továbbra is teljes erővel ellátó politikusként.

A kongresszus nyilvános része már önmagában is jelezte, hogy a szovjet politika megváltozott. Hruscsov a békés egymás mellett élés lehetőségéről, a különböző országok szocializmushoz vezető útjainak eltéréséről és arról beszélt, hogy a világháború nem elkerülhetetlen. Ezek a tételek nem rombolták le a kommunista rendszer alapjait, de több ponton szakítottak azzal a merev gondolkodással, amely Sztálin utolsó éveiben meghatározta a szovjet blokk politikáját.

Bierut maga is felszólalt a kongresszuson, és kívülről nézve semmi sem utalt arra, hogy a lengyel vezetés helyzetét Moszkva meg akarná rendíteni. Lengyelország első titkárát ugyanazzal a protokollal fogadták, amely más szövetséges kommunista vezetőknek járt, a hivatalos sajtó pedig a szovjet-lengyel barátság újabb bizonyítékaként mutatta be a részvételt. A nyilvános tanácskozás alapján Bierut akár úgy is térhetett volna

haza, hogy néhány új jelszót hozzáigazít a lengyel politikához, miközben a hatalmi rendszer alapjai változatlanok maradnak.

A kongresszuson azonban egyre világosabban érződött Sztálin hiánya. A halott diktátor neve még szerepelt a kommunista mozgalom történetében, de már nem övezte az a kötelező, szinte vallásos tisztelet, amely három évvel korábban természetesnek számított. Mikojan nyilvánosan is bírálta a közelmúlt bizonyos hibáit, és a küldöttek számára érzékelhetővé vált, hogy a szovjet vezetés többre készül a stílus megváltoztatásánál.

Bierut számára ennek személyes jelentősége is volt. Saját hatalmi pályájának meghatározó döntései közül több Sztálin támogatásával született: Gomulka eltávolítása, a párt sztálini átalakítása, az állambiztonsági rendszer megerősítése és a kelet-európai koncepciós perek lengyel változatának előkészítése ugyanahhoz a politikai korszakhoz tartozott. Ha Moszkva komolyan felülvizsgálja ezt az időszakot, nehéz lett volna úgy beszélni a sztálinizmus bűneiről, hogy közben lengyelországi működtetőit teljesen érintetlenül hagyják.

A nyilvános kongresszus február végére közeledett a befejezéshez, és a külföldi delegációk tagjai joggal

hihették, hogy a legfontosabb eseményeken már túl vannak. Hruscsov azonban olyan ülésre készült, amelyen külföldi vendégek nem vehettek részt, és amelynek tartalmát eredetileg a szovjet párttagság előtt is szigorúan ellenőrzött módon akarták ismertetni. A XX. kongresszus nevét végül nem a nyilvánosan elfogadott határozatok tették történelmivé, hanem ez az utolsó, zárt ülés.

13. fejezet - A beszéd Sztálin ellen

Február 25-én Hruscsov többórás beszédben támadta meg azt az embert, akinek politikai rendszerében maga is hosszú éveken át vezető szerepet játszott. A referátus címe - „A személyi kultuszról és következményeiről” - visszafogott volt ahhoz képest, amit a szöveg tartalmazott: letartóztatásokról, koholt vádakról, kínzásokról, kivégzésekről, deportálásokról és olyan vezetői módszerekről beszélt, amelyekért Hruscsov nagy részben Sztálint tette felelőssé.

A beszéd messze nem jelentette a sztálini rendszer teljes történelmi feltárását. Hruscsov elsősorban a párton belüli terror áldozatairól beszélt, Lenin örökségét érintetlenül hagyta, és sok olyan bűnt elhallgatott, amelyben a szovjet vezetés egésze részt vett. Még ebben

a korlátozott formában is olyan dolgokat mondott ki, amelyeket addig a kommunista világban nyilvánosan tagadni vagy elhallgatni kellett.

A külföldi delegációk hivatalosan nem ültek a teremben, amikor Hruscsov elmondta beszédét, de a szövetséges pártok vezetőit megismertették annak tartalmával. Bierut tehát megtudta, milyen támadás érte Sztálint, és azt is érthette, hogy az új szovjet politika nem állhat meg a Kreml falainál. A lengyel pártvezetésnek előbb-utóbb válaszolnia kellett arra, hogyan kapcsolódott mindehhez saját múltja.

Gomułka ügye különösen kellemetlen volt. Hruscsov egyik fontos állítása szerint Sztálin súlyosan hibázott Jugoszláviával szemben, és megalapozatlan vádakkal fordult Tito ellen, Lengyelországban pedig éppen a „titoizmus” és a nacionalizmus rokonságára épült a Gomułka elleni politikai kampány jelentős része. Ha a jugoszláv vezető már nem áruló, akkor egyre nehezebbé vált változatlan formában fenntartani azokat az ítéleteket, amelyek segítségével Bierut 1948-ban leszámolt riválisával.

Még súlyosabb kérdéseket vetett fel a terror bírálata. Lengyelországban az előző évek során törvénytelenül

tartottak fogva kommunista vezetőket, vallomásokat kényszerítettek ki, koncepciós pereket készítettek elő, katonatiszteket és földalatti ellenállókat végeztek ki, Wyszyński bíborost pedig bírósági ítélet nélkül internálták. Ezeket a döntéseket nem lehetett mind egy halott szovjet diktátorra hárítani, hiszen végrehajtásukban és politikai felügyeletükben a lengyel vezetés is részt vett.

Bierut közvetlen reakcióját nem tudjuk percről percre rekonstruálni, de több későbbi tanúvallomás szerint a referátus megrázta. Edward Ochab úgy emlékezett, hogy ezt Bierut nyilvánosan nem mutatta, Wanda Górska pedig azt állította, hogy a lengyel vezető nem értett egyet Hruscsov szövegével és nyugtalanította annak tartalma. Ezek késői visszaemlékezések, ezért nem bizonyítanak orvosi okozati kapcsolatot, de erősebb alapot adnak a politikai feszültség megállapításához, mint a pusztán utólagos találgatás.

A politikai védekezés jele egy, a kongresszus után tartott moszkvai találkozón is látszott. Lengyel diákok azt várták, hogy Bierut érdemben beszéljen a sztálini bűnök leleplezéséről, ő azonban a kollektív vezetés előnyeiről beszélt, és nem ment bele abba a mélységbe, amelyet hallgatói követeltek. A korábbi lengyel sztálinista

rendszer első számú vezetőjeként pontosan tudhatta, hogy a felülvizsgálat előbb-utóbb saját döntéseit is érinti.

A kongresszus után Varsóban még semmi sem dőlt el. Machcewicz szerint az igazi lengyel politikai áttörés csak a XX. kongresszus nyomán bontakozott ki, Hruscsov referátusának széles körű terjesztéséről pedig már Bierut halála után döntött a pártvezetés. A változás tehát nem automatikusan következett Moszkva új irányából; ahhoz arra is szükség volt, hogy a lengyel hatalmi egyensúly megbomoljon.

A Trybuna Ludu néhány héttel később már úgy írt a XX. kongresszusról, mint két korszak határáról. Ez a megfogalmazás többet árult el annál, amit a cikk szerzője talán szándékozott: ha valóban lezárult egy korszak, akkor előbb-utóbb meg kellett nevezni, mi volt hibás benne, kik hozták a döntéseket és kik fizették meg azok árát.

Bierut közben nem indult haza a lengyel küldöttség többi tagjával. Ennek oka nem politikai tárgyalássorozat volt, hanem az, hogy egészségi állapota a kongresszus végére annyira megromlott, hogy Moszkvában kellett maradnia. Ettől kezdve a pártvezető története fokozatosan kikerült a kongresszusi termekből, és egyre

inkább az orvosok, közeli munkatársak és családtagok által őrzött feljegyzésekből rekonstruálható.

14. fejezet - A moszkvai beteg

A rendelkezésre álló egészségügyi adatok alapján Bierut február végén influenzaszerű megbetegedéssel küzdött, amelyet később tüdőgyulladás követett. Korábbi állapota miatt ez eleve komoly veszélyt jelentett, hiszen az előző évben már volt tüdőgyulladása, érelmeszesedés és más krónikus problémák is terhelték szervezetét. Lipiński az Archiwum Akt Nowychban fennmaradt orvosi anyagot részletesnek írja le: röntgenfelvételek, vizsgálati eredmények és évenkénti egészségügyi összefoglalók is maradtak fenn.

A betegség nem egyetlen hirtelen rosszulléttel kezdődött. Bierut a kongresszus alatt is időnként ágynyugalomra szorult, majd állapota miatt a küldöttség távozása után Moszkvában maradt, ahol a szovjet pártvezetéshez tartozó betegek ellátására szolgáló egészségügyi rendszer vette kezelésbe. Varsóba eleinte kevés információ jutott, a szélesebb lengyel közvélemény pedig továbbra sem tudta, milyen súlyos beteg az ország első számú vezetője.

Ebben a helyzetben különösen értékes a Trybuna Ludu később közölt visszaemlékezése egy moszkvai találkozásról. Lengyel egyetemisták még Bierut életében látták, hogy arca fáradt és beteg ember benyomását kelti, a találkozás alatt pedig orvos érkezett hozzá, aki injekciót adott neki. A visszaemlékezés önmagában semmilyen rendkívüli kezelésre nem utal, viszont megerősíti, hogy rossz fizikai állapota már jóval a végső rosszullét előtt látható volt.

A forrás jelentőségét éppen ez adja. Az injekció később könnyen táplálhatta volna a mérgezésről szóló történeteket, ha kiragadjuk környezetéből, valójában azonban egy rendszeresen kezelt, beteg ember képét látjuk. Az orvosi beavatkozás típusa ebből a visszaemlékezésből nem állapítható meg, ezért ennél többet erre a mozzanatra építeni nem indokolt.

Bierut állapota a következő napokban tovább romlott. Wanda Górska, aki hosszú éveken át közeli munkatársa és élettársa volt, Moszkvába utazott hozzá, és visszaemlékezést készített ezekről a napokról. Feljegyzéseit később nem a nyilvánosság számára tették közzé, hanem olyan pártarchívumi anyagban őrizték, amelyen a kiadás tilalmára utaló megjegyzés szerepelt; ez növeli forrásértéküket, mert kevésbé valószínű, hogy

egy közönségnek szánt propagandatörténetet akart velük felépíteni.

Górska egy olyan lakókörnyezetről számolt be, amely lassan betegszobává alakult. Orvosok és specialisták jártak Bieruthoz, állapota pedig időnként annyira súlyossá vált, hogy összeomlott a keringése. Lipiński szerint az orvosi dokumentáció több ilyen rosszullétet rögzít, amelyekből egy ideig sikerült stabilizálni.

Varsóból Mieczysław Fejgin professzort, Bierut régi személyi orvosát is Moszkvába hívták. Fontos különbséget tenni közte és Anatol Fejgin állambiztonsági vezető között, mert az azonos vezetéknév számos későbbi félreértést okozott: Mieczysław Fejgin belgyógyász volt, és hosszú éveken át ismerte Bierut egészségi állapotát. Jakub Berman ugyancsak Moszkvába érkezett, de Górska visszaemlékezése szerint eleinte nem mutatkozott a beteg előtt, hogy ne terhelje jelenlétével.

A beteg állapota közben hullámzott. Voltak időszakok, amikor javulás látszott, majd újabb rosszullétek következtek, így környezete még nem feltétlenül számolt közvetlen életveszéllyel. Az utólagos történetírás könnyen egyenes vonalat rajzol az első influenzás tünetektől a végkifejletig, a kortársak számára azonban

az események ilyen kiszámítható rendje nem létezett.

Mindez különösen fontos a későbbi gyilkossági elméletek megítélésénél. A fennmaradt adatok egy hosszabb, több szakaszból álló betegséget dokumentálnak, amelyhez korábbi egészségügyi problémák társultak, és amelyet több lengyel és szovjet orvos kezelt. Ha valaki szándékos mérgezés hipotézisét akarja fenntartani, ennek az egész dokumentációs láncnak, a szemtanúk beszámolóinak és az egymást követő diagnózisoknak is magyarázatot kellene adnia.

Ez azonban még nem tesz minden kérdést fölöslegessé. Egy külföldi állam vezetője feküdt súlyos betegen Moszkvában, miközben saját országában csak egy nagyon szűk kör rendelkezett pontos információval az állapotáról, és a kezelés teljes ellenőrzése nagyrészt szovjet intézmények kezében volt. Az efféle titkolózás még természetes halál esetén is ideális környezetet teremtett ahhoz, hogy később kétségek és legendák szülessenek.

15. fejezet - Március 12.

Március első harmadára Bierut állapota súlyossá vált. A tüdőgyulladásból és az általános legyengülésből adódó problémák mellé keringési szövődmények társultak, az

orvosok pedig már folyamatosan figyelték. A fennmaradt dokumentáció alapján ebben a szakaszban nem egy jó állapotban lévő ember hirtelen összeomlásáról, hanem több hete beteg, fokozatosan gyengülő páciensről beszélhetünk.

A március 11-ről 12-re virradó éjszaka újabb súlyos rosszullét következett. Az orvosi közlés szívinfarktusról számolt be, miközben a későbbi boncolási eredmények tüdőverőérben kialakult vérrög és emboliás szövődmény szerepét is megjelölték. A részletek körül később több változat született, ezért az egyes diagnózisokat nem érdemes egyetlen leegyszerűsített halálokba összevonni.

Wanda Górska feljegyzésében az utolsó órákból orvosokkal teli szoba képe maradt fenn. Fejgin és szovjet kollégái próbálták ellátni a beteget, injekciót adtak, és a korábbi rosszullétek után alkalmazott beavatkozásokhoz hasonlóan megkísérelték stabilizálni állapotát. Ezúttal azonban nem sikerült visszafordítani a folyamatot.

Bolesław Bierut 1956. március 12-én meghalt Moszkvában. Hatvanhárom éves volt, és halálának pillanatában továbbra is ő töltötte be a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkári tisztségét, így Lengyelország politikai rendszerének legfontosabb pozíciója egyik

pillanatról a másikra megüresedett.

A szovjet és lengyel vezetés számára az első feladat a haláleset hivatalos közlése és a hazaszállítás megszervezése volt. Az orvosi dokumentációt lengyel részről Mieczysław Fejgin is aláírta, ami később fontos szerepet kapott a történetben, mert évtizedek múlva olyan visszaemlékezés került nyilvánosságra, amely szerint a boncolás körülményeivel kapcsolatban fenntartásai voltak. Ezt a szálát külön kell majd megvizsgálnunk, mert a késői elbeszélés és a korabeli dokumentum nem ugyanazt a bizonyító erőt képviseli.

Varsóban Bierut halálával olyan vezető tűnt el, akinek személye addig összetartotta a párt több, egymással egyre élesebben vitázó csoportját. Jakub Berman, Hilary Minc, Edward Ochab, Roman Zambrowski és más vezetők mind részesei voltak az előző évek rendszerének, de eltérően ítélték meg, milyen gyorsan kell követni a szovjet változásokat és meddig mehet el a sztálinista múlt felülvizsgálata. A hatalmi harc ezért már a gyász napjaiban megkezdődött.

Különös helyzetben volt Gomułka. Még nem rehabilitálták, párttagságát sem állították helyre, és semmilyen vezető tisztséget nem viselt, de az a politikai

konstrukció, amelynek segítségével nyolc évvel korábban félreállították, egyre gyorsabban veszítette el ideológiai alapját. Machcewicz szerint a Hruscsov-beszédet tárgyaló későbbi pártgyűléseken sorra hangzottak el kérdések Gomulka ügyéről, és egyre többen követelték rehabilitációját.

A pártvezetés még megpróbálta korlátozni a változást. Jerzy Morawski márciusi, Nauki XX Zjazdu című írása továbbra is fenntartotta a „gomulkizmus” korábbi politikai elítélését, Gomulka tiltakozó levelét pedig a Trybuna Ludu nem közölte. Áprilisra azonban Edward Ochab már kénytelen volt nyilvánosan elismerni, hogy Gomulka letartóztatása és az imperialista ügynökséggel kapcsolatos vádak alaptalanok voltak, még ha az 1948-as politikai ítéletet egyelőre nem is vonta vissza.

Bierut halálával tehát olyan politikai folyamat gyorsult fel, amelyet életében még fékezni lehetett. Ez azonban csak azt mutatja meg, kiknek változtatta meg a helyzetét a haláleset, és nem bizonyít semmit annak okáról; a későbbi találgatások egyik alapvető hibája éppen az lett, hogy a politikai következményekből próbálták visszafelé levezetni a történeteket.

A nyomozás következő szakaszában ezért el kell választanunk egymástól két történetet. Az egyik az orvosi eseménysor, amelyről meglepően sok dokumentum maradt fenn, a másik pedig az a politikai és társadalmi reakció, amelyben már néhány napon belül megjelent a gyanú, hogy egy ilyen ember Moszkvában nem halhatott meg pusztán betegség következtében. A kettő találkozásából született meg Bierut utolsó rejtélye.

V. rész

A koporsó hazatér

16. fejezet - A hivatalos történet

A Szovjetunió vezetése gyorsan és részletesen közölte a halálhírt. Az Izvesztyija 1956. március 14-i számának első oldalán jelent meg az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának közleménye, amely szerint Bolesław Bierut március 12-én 23 óra 35 perckor, súlyos betegség után halt meg Moszkvában. A közlemény halálokként szívinfarktust nevezett meg, majd hosszú méltatás következett a lengyel pártvezetőről és a szovjet-lengyel barátságért végzett munkájáról.

A szovjet pártlap nyelvezete megfelelt a korszak politikai nekrológjainak. Bierutot a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kiemelkedő alakjaként, a lengyel nép nagy fiaként és a Szovjetunió hű barátjaként búcsúztatták, miközben a halál körülményeiről csak a legszükségesebb adatokat közölték. A hivatalos szövegben semmiféle bizonytalanság nem jelent meg: hosszabb betegség után bekövetkezett szívinfarktusról volt szó, amelynek politikai magyarázata nem létezett.

A következő napokban azonban ennél részletesebb egészségügyi változat is kialakult. A lengyel pártvezetés március 20-21-i ülésén Józef Cyrankiewicz miniszterelnök számolt be Bierut betegségének lefolyásáról, és ezt a magyar pártsajtó is ismertette. A beszámoló szerint a XX. kongresszus idején még csak kisebb láza volt, a lengyel delegáció hazautazása után azonban influenzás megbetegedés miatt Moszkvában maradt.

Cyrankiewicz közlése jóval pontosabb időrendet adott annál, amelyet az első halálhír tartalmazott. Február 29-én Bierut láza 39,8 fokra emelkedett, és jobb oldali tüdőgyulladást állapítottak meg nála, amelyet a beszámoló a decemberben átvészelt korábbi betegség kiújulásaként értelmezett. Március 6-án állapota javulni kezdett, ezért a környezetében joggal alakulhatott ki az a benyomás, hogy túl van a legveszélyesebb szakaszon.

A fordulat március 11-én következett be. Cyrankiewicz szerint közvetlenül dél előtt Bierut hirtelen összeesett és elvesztette az eszméletét, majd az orvosok megkezdték a sürgősségi kezelést. A későbbi vizsgálat a tüdőerek fokozódó trombózisát emelte ki, és ezt nevezte meg olyan döntő tényezőként, amely végül hozzájárult a halálhoz.

Ez a részletes beszámoló lényegesen összetettebb képet adott, mint a szívinfarktust megjelölő első moszkvai közlemény. A két változat azonban orvosilag nem feltétlenül zárta ki egymást, hiszen egy súlyos fertőzés, keringési összeomlás, trombózis és szívkárosodás ugyanannak a végzetes folyamatnak különböző elemei lehettek. Történeti szempontból inkább az érdekes, hogy a nyilvánosság néhány nap leforgása alatt egy rövid halálok helyett már részletes betegségkrónikát kapott.

A hivatalos magyarázat ereje éppen ebben rejlett. Nem kellett egyetlen hirtelen eseményből levezetni a történeteket, mert rendelkezésre állt egy többhetes időrend: láz, influenza, tüdőgyulladás, átmeneti javulás, majd súlyos keringési szövődmény. Ez jól illeszkedett azokhoz az adatokhoz is, amelyek szerint Bierut 1955-ben már betegeskedett és korábban ugyancsak tüdőgyulladásra esett át.

A probléma mégis a hitelesség maradt. Egy olyan államban, amely éveken át elhallgatta vezetőinek betegségeit és politikai ügyekben rendszeresen manipulálta a nyilvánosságot, a részletes közlemény önmagában nem teremtett bizalmat. Sokan éppen azért kezdtek kételkedni, mert a hatalom hirtelen sokkal

többet mondott Bierut egészségéről, mint amennyit életében hajlandó volt közölni.

A rendelkezésre álló iratok alapján nincs ok arra, hogy ezt a betegségkrónikát pusztán propagandafikciónak tekintsük. Piotr Lipiński a később hozzáférhető egészségügyi dokumentációban olyan vizsgálatokat és feljegyzéseket talált, amelyek többéves állapotromlást támasztanak alá, így a hivatalos közlések legalább fő vonalaikban megfelelnek a ma ismert orvosi adatoknak. A nyomozás szempontjából ezért a kérdés már nem az, létezett-e valódi betegség, hanem az, maradt-e mellette olyan körülmény, amely más magyarázatot is indokolhat.

17. fejezet - A gyász színpada

A holttest hazaszállítása gyorsan állami eseménnyé vált. Moszkvában a Szakszervezetek Házának oszlopcsarnokában ravatalozták fel Bierutot, ugyanazon politikai rítus szerint, amelyet a szovjet rendszer saját vezetőinek búcsúztatására használt. Az Izvesztyija és a szövetséges országok pártlapjai hosszú beszámolókból sorolták a ravatalnál megjelent szovjet vezetőket és külföldi küldöttségeket.

A koporsó mellett egymást váltották a Kreml legfontosabb emberei. Nyikolaj Bulganyin, Kliment

Vorosilov, Lazar Kaganovics, Georgij Malenkov, Anasztasz Mikojan, Vjacseszlav Molotov, Mihail Pervuhin, Mihail Szuszlov, Georgij Zsukov és Leonyid Brezsnyev neve egyaránt megjelent a tudósításokban. A lengyel vezetők közül Jakub Berman, Józef Cyrankiewicz, Franciszek Mazur, Edward Ochab és Aleksander Zawadzki állt díszőrséget.

A szertartás a politikai folytonosságot hangsúlyozta. A külső kép azt üzent, hogy a lengyel vezető a szocialista tábor megbecsült alakjaként halt meg, és Moszkva ugyanazzal a tisztelettel búcsúzik tőle, amellyel életében kezelte. Ebben a keretben természetesen sem a desztalinizáció, sem a lengyel vezetés belső válsága nem kerülhetett elő.

Varsóban hasonlóképpen szervezték meg a gyászt. A pártközpontban felállított ravatal előtt küldöttségek, üzemi kollektívák, hivatalok dolgozói és magánemberek vonultak el, a Trybuna Ludu pedig napról napra nagy terjedelemben számolt be a részvétnyilvánításokról. A hivatalos lap egy olyan ország képét mutatta, amely politikai különbségek nélkül búcsúzik vezetőjétől.

Ez nyilvánvalóan túlzás volt, de a gyász valódi elemeit sem érdemes automatikusan propagandaeseménynek

minősíteni. Bierut közel egy évtizeden át a rendszer arca volt, sok párttag személyesen is kötődött hozzá, és a hirtelen vezetőváltás bizonytalanságot keltett azokban is, akik nem lelkesedtek politikájáért. Mások azonban ugyanebben a pillanatban a sztálinista korszak lezárásának lehetőségét látták.

A ravatalnál mutatott állami méltóság különös ellentétben állt azzal, amit Bierut uralma számos lengyel család számára jelentett. Miközben a hivatalos beszédek a nép szolgálatáról szóltak, még éltek azoknak a kivégzett ellenállóknak, tiszteknek és politikai foglyoknak a hozzátartozói, akiknek ügyében a rendszer kegyelmet sem adott, vagy akiknek temetési helyét titokban tartotta. A halál után felépített ünnepélyes portré ezekről a történetekről hallgatott.

A temetésre március 16-án került sor Varsóban. Nyikita Hruscsov személyesen érkezett a lengyel fővárosba, hivatalosan azért, hogy részt vegyen a búcsúztatáson, jelenléte azonban a megüresedett pártvezetői tisztség miatt is nagy jelentőséget kapott. A lengyel vezetésen belül ekkor már zajlott az utódlás rendezése, amelyből Moszkva értelemszerűen nem maradhatott ki.

Michael Checinski későbbi feldolgozása szerint a lengyel párton belüli csoportok közötti versengés már Bierut eltűnésének pillanatában kiéleződött. Hruscsov varsói útját ő ezért legalább annyira az utódlási kérdés rendezésével, mint a temetéssel hozza kapcsolatba, bár maga is jelzi, hogy a háttérben lezajlott tárgyalásokról kevés hiteles, közvetlen forrás maradt fenn.

Végül Edward Ochab lett a párt első titkára. A választás kompromisszumot tükrözött, mert Ochab nem tartozott egyik kialakuló frakció kizárólagos emberének sem, ugyanakkor régi kommunistaként és korábbi vezetőként Moszkva számára is elfogadható volt. Az új vezető azonban már olyan pártot örökölt, amelyben a korábbi fegyelem gyorsan bomlott.

A gyászszertartás lezárta Bierut fizikai jelenlétét a lengyel politikában, de egyben felszabadított számos addig elfojtott kérdést. A pártvezetésnek már nem kellett számolnia azzal, hogy a korábbi első titkár személyesen védje meg saját döntéseit, és a desztalinizáció ügye néhány héten belül sokkal tovább jutott, mint ameddig az ő életében elért.

18. fejezet - A pletyka gyorsabb volt a közleménynél

A hivatalos gyász mellett szinte azonnal megszületett egy másik történet is. Lengyelországban terjedni kezdtek a szóbeszéddek arról, hogy Bierutot Moszkvában meggyilkolták, megmérgezték vagy öngyilkosságba kergették, és a különböző változatok néhány nap alatt összekapcsolódtak Hruscsov titkos beszédével. A közlemények részletessége nem tudta megakadályozni a találgatásokat, mert a gyanú forrása nem az orvosi adatok hiánya, hanem a rendszerrel szembeni bizalmatlanság volt.

Checinski évtizedekkel később úgy írta le a hangulatot, hogy az országot valóságos pletykahullám árasztotta el. Az egyik változat szerint Bierut a Sztálin bűneiről szóló leleplezések után öngyilkos lett, míg a szerző szerint a lengyelek többsége inkább azt hitte, hogy a Kreml szabadult meg tőle, mert régi Komintern-emberként túl sok kellemetlen titkot ismert.

Ez a magyarázat első pillantásra jól illeszkedett Bierut életrajzához. A harmincas évektől kapcsolatban állt a szovjet kommunista apparátussal, a háború alatt nehezen rekonstruálható feladatokat végzett, később pedig Sztálin bizalmi embereként került a lengyel állam élére. Egy olyan politikus esetében, akinek pályája jelentős része titkos szervezetekhez és moszkvai döntésekhez

kötődött, a közvélemény könnyen feltételezett a háttérben még több ismeretlen részletet.

A gyilkossági változatot erősítette a helyszín is. Ha Bierut Varsóban vagy egy lengyel szanatóriumban hal meg ugyanilyen betegség után, a mérgezés elmélete valószínűleg sokkal nehezebben válik tömegpletykává. Moszkva azonban a lengyel történelmi emlékezetben és a kommunista rendszer mindennapi tapasztalatában is a titkos döntések, a pártisztogatások és a váratlan eltűnések központja volt.

Az sem segített, hogy a közvélemény kevés hiteles ismerettel rendelkezett vezetője korábbi egészségéről. A kommunista propaganda éveken át erős, munkabíró, fáradhatatlan államférfit mutatott, majd a halál után hirtelen arról kezdett beszélni, hogy hosszabb ideje beteg volt és már 1955-ben komoly egészségi problémákkal küzdött. A két kép közötti különbség önkéntelenül is azt a benyomást kelthette, hogy valamelyik változat nem igaz.

A későbbi visszaemlékezések ráadásul nem minden részletben egyeznek. Checinski azt írta, hogy Bierut március 11-én lengyel diákokkal találkozott, és jó egészségben lévőnek tűnt, miközben más lengyel

visszaemlékezés egy korábbi moszkvai találkozón láthatóan fáradt, kezelés alatt álló emberként írta le. A két állítás közötti különbség jól példázza, miért veszélyes a későbbi emlékeket önmagukban perdöntő bizonyítékként használni.

A rendelkezésünkre álló korabeli orvosi időrend különösen erős ellenőrzési pont. Cyrankiewicz beszámolója szerint már február 29-én 39,8 fokos láza és tüdőgyulladása volt, március 6-án csak átmeneti javulás következett, március 11-én pedig súlyos összeomlás érte. Ez nehezen egyeztethető össze azzal a képpel, hogy a halál előtti napon még teljesen egészséges emberként találkozott volna bárkivel.

A pletyka működéséhez azonban nincs szükség hibátlan tényanyagra. Elég néhány valós részlet, néhány elhallgatott körülmény és egy olyan történelmi tapasztalat, amelyben a hatalom korábban valóban hazudott politikai perekben, kivégzésekben és eltűnésekben. A Bierutról terjedő történetek ezért legalább annyit mondanak el az 1956-os Lengyelországról, mint magáról a moszkvai betegszobáról.

Különösen érdekes, hogy a gyanú részben még Bierut megítélését is megváltoztatta. Checinski szerint olyanok is részvétet éreztek iránta, akik életében a szovjet uralom jelképét látták benne, mert ha valóban Moszkva „likvidálta”, akkor hirtelen maga is a Kreml áldozatának tűnhetett. Ez a paradoxon jól mutatja, milyen gyorsan képes egy rejtélyesnek érzett halál átírni egy politikus közéleti szerepét.

A későbbi évtizedekben a történet tovább gazdagodott. A mérgezéshez csatlakozott a boncolással kapcsolatos Fejgin-változat, újra előkerült az öngyilkosság gondolata, és népszerű maradt az elképzelés, hogy Hruscsov beszéde olyan megrázkódtatást okozott, amely végzetes lett Bierut számára. Ezeket azonban külön kell vizsgálnunk, mert más a bizonyító ereje egy kortárs orvosi iratnak, egy évtizedekkel későbbi visszaemlékezésnek és egy már 1956-ban terjedő politikai viccnek.

VI. rész

Megölték Bierutot?

19. fejezet - Első hipotézis: természetes halál

A négy magyarázat közül a természetes halál mellett szól a legerősebb bizonyítéki lánc. Ennek súlyát nem az adja, hogy ezt közölte a kommunista párt, hanem az, hogy a korábbi egészségügyi iratok, a közeli munkatársak emlékei, a moszkvai kezelés dokumentumai és a későbbi történelmi kutatás ugyanabba az irányba mutatnak.

Az első támpont az, hogy Bierut betegsége jóval a moszkvai út előtt elkezdődött. 1955-ben már orvosi kezelésre, pihenésre és szanatóriumi ellátásra szorult, személyi orvosa pedig több éve ismerte keringési problémáit. Ez nem zár ki minden rendkívüli eseményt, de kizárja azt a legendás képet, amelyben egy teljesen egészséges ember tűnt el hirtelen Moszkvában.

A második támpont a moszkvai kórfolyamat követhetősége. A korábbi fejezetekben rekonstruált többhetes betegség nem egyetlen, magyarázat nélküli összeomlásból állt: szemtanúk látták rossz állapotban, több orvos kezelte, állapota javult és romlott, majd súlyos keringési szövődmény alakult ki. A források egyes

részletei eltérnek, de a folyamat fő vonalában nincs olyan törés, amely önmagában idegen beavatkozást jelezne.

A gyilkossági változatnak ezért pozitív bizonyítékra volna szüksége. Nincs megnevezett méreganyag, hiteles leírás mérgezésre jellemző tünetekről, azonosított elkövető vagy olyan tanú, aki szándékosan beadott idegen anyagról számolt volna be; az injekciók alkalmazása pedig egy súlyos beteg kezelésében önmagában semmit sem bizonyít.

A hivatalos orvosi közlések eltérő hangsúlyai sem elegendők az összeesküvés bizonyításához. A szívinfarktus, a tüdőgyulladás, a trombotikus folyamat és a keringési összeomlás nem szükségképpen egymást kizáró magyarázatok, hanem ugyanannak az összetett állapotnak különböző elemei lehetnek. Utólagos diagnózist nem érdemes felállítani, azt viszont meg lehet állapítani, hogy az ismert leletek összhangban álltak Bierut korábbi betegségeivel.

A politikai környezet sem teszi erősebbé a gyilkossági változatot. Moszkva egy kipróbált, engedelmes szövetségest veszített el, majd néhány hónapon belül egy frakciókra szakadt lengyel párttal, munkásfelkeléssel és Gomulka visszatérésével kellett szembenéznie. A

természetes halál ezért jelenlegi tudásunk szerint messze a legvalószínűbb magyarázat, miközben a boncolás körüli Fejgin-történet külön vizsgálatot érdemel.

20. fejezet - Második hipotézis: megölhette-e a politikai sokk?

A Bierut haláláról született magyarázatok közül talán ez a legvonzóbb, mert összekapcsol két történelmi eseményt, amelyek időben valóban közel estek egymáshoz. Február 25-én Hruscsov lerombolta Sztálin addig érinthetetlen kultuszának jelentős részét, március 12-én pedig meghalt az a kelet-európai vezető, akinek politikai pályája különösen szorosan kötődött a sztálini rendszerhez. Könnyű volt ebből olyan történetet alkotni, amelyben Bierut szervezete nem bírta elviselni annak felismerését, hogy az a világ, amelyet szolgált, összeomlóban van.

A politikai megrázkódtatás valószínűségét több visszaemlékezés is erősíti. Edward Ochab később Teresa Torańskának arról beszélt, hogy Hruscsov referátuma mélyen érintette Bierutot, és más források is arra utalnak, hogy a lengyel vezető nyugtalanul fogadta a szöveget. Egy történészi rekonstrukció szerint február 27-én kapta kézhez a titkos beszéd írott változatát több más szövetséges kommunista vezetővel együtt, tehát volt

ideje végiggondolni, mit jelenthet mindez Lengyelország és saját személye számára.

Erre bőven volt oka. A beszédben Hruscsov olyan politikai módszereket ítelt el, amelyek lengyelországi alkalmazását Bierut éveken át támogatta: a párton belüli ellenségek gyártását, a törvényteleniséget, az erőszakkal kikényszerített vallomásokot és a vezető személyének túlzott kultuszát. A szovjet főtitkár ugyan nem nevezte meg Bierutot vagy a többi kelet-európai vezetőt, de az analógia világos lehetett azok számára, akik ugyanazt a rendszert saját országukban működtették.

Gomułka ügye különösen veszélyes pontnak számított. A korábban bemutatott törvénytelen fogva tartás és koncepciós nyomozás már 1954-1955-ben kínos teherre vált, Hruscsov beszéde után pedig még nehezebb lett úgy kezelni, mintha csupán néhány állambiztonsági tiszt túlkapásáról lett volna szó. A felelősség kérdése óhatatlanul elérte azt a pártvezetést is, amely a vizsgálat célját kijelölte.

A XX. kongresszus után már nehéz volt azt állítani, hogy az ilyen módszerek pusztán az állambiztonság egyes tisztjeinek túlkapásai voltak. Ha megindul a valódi felelősségvizsgálat, könnyen felmerülhetett, ki rendelte

el a nyomozásokat, ki hagyta jóvá a letartóztatásokat és ki döntött arról, hogy a politikai ellenfélből összeesküvőt kell készíteni. Bierut előtt felrémlhetett annak lehetősége, hogy néhány év alatt a sztálinizmus lengyel építőjéből annak egyik felelőse lesz.

A pszichés terhelés és a testi állapot közötti kapcsolatot történeti forrásokból azonban nem lehet pontosan mérni. Egy súlyosan beteg, szív- és érrendszeri problémákkal küzdő ember állapotára természetesen hathatott erős stressz, de ebből nem következik, hogy Hruscsov beszéde közvetlenül kiváltotta a végzetes folyamatot. Az ilyen állítás orvosi bizonyítást igényelne, ehhez pedig sem a fennmaradt iratok, sem a kortárs beszámolók nem adnak elegendő alapot.

Az időrend is óvatosságra int. Bierut február végén már komoly fertőzésben szenvedett, betegsége több napon át tartott, és a végzetes rosszullét csak több mint két héttel a titkos beszéd után következett be. A lelki megrázkódtatás ezért legfeljebb lehetséges kiegészítő tényezőként kerülhet szóba egy már amúgy is veszélyeztetett ember esetében, önálló halálokként aligha.

A „Hruscsov beszéde ölte meg Bierutot” történet mégis fontos marad, mert pontosan kifejezi, hogyan látták sokan a két korszak találkozását. A régi lengyel sztálinista vezető meghallotta, hogy Moszkva maga kezdi lebontani Sztálin mítoszát, majd többé nem tért vissza Varsóba. A történelmi irónia olyan erős volt, hogy szinte magától kínálta az oksági magyarázatot.

Ennek a legendának van egy politikailag mélyebb rétege is. Bierut számára Hruscsov referátusa valóban egyfajta ítélet lehetett, még ha nem is személyesen ellene fogalmazták meg. A beszéd után már nem lehetett ugyanúgy beszélni a korábbi perekről, tisztogatásokról és letartóztatásokról, mint előtte, ezért a lengyel vezető politikai világa valóban válságba került. Az azonban, hogy egy rendszer eszmei alapjai megrendülnek, még nem bizonyítja, hogy annak vezetője emiatt halt meg.

21. fejezet - Harmadik hipotézis: öngyilkosság

Az öngyilkosság híre már 1956 tavaszán megjelent a Bierut körül terjedő történetek között. A magyarázat szerint a lengyel vezető Hruscsov beszéde után felismerte, hogy politikailag ellehetetlenült, számot vetett a sztálinista korszak bűneiben játszott szerepével, majd önkezével vetett véget életének. Jerzy Eisler később

ugyancsak rögzítette ezt a korabeli pletykát: Bierut állítólag azért ölte meg magát, mert megértette, hogy politikai értelemben csődbe jutott.

A történet pszichológiailag kerek, bizonyítékok tekintetében azonban rendkívül gyenge. Nem ismerünk búcsúlevelet, öngyilkossági szándékra utaló hiteles kijelentést vagy olyan szemtanúi beszámolót, amely szerint Bierut maga okozta volna halálát. A közvetlen környezetből fennmaradt leírások ehelyett súlyosan beteg emberről és az őt kezelő orvosokról szólnak.

Wanda Górska visszaemlékezése sem támogatja az öngyilkossági változatot. Amikor Bierut végső rosszulléte bekövetkezett, körülötte orvosok dolgoztak, és az események egy kezelési folyamat utolsó szakaszaként jelennek meg. Mieczysław Fejgin és a szovjet orvosok jelenléte önmagában nem zár ki minden elképzelhető rendkívüli eseményt, de az öngyilkossági hipotézishez valamilyen konkrét cselekedetet is fel kellene tételeznünk, amelynek sem a módját, sem az időpontját, sem eszközét nem ismerjük.

Az elmélet azért is problematikus, mert Bierut politikai helyzete 1956 februárjának végén még korántsem volt reménytelen. A XX. kongresszus súlyos

csapást mért a sztálini örökségre, de Hruscsov nem követelte a lengyel első titkár leváltását, és nincs arra utaló bizonyíték, hogy Moszkvában közölték volna vele: rövidesen felelősségre vonják. A kelet-európai sztálinista vezetők többsége a következő években alkalmazkodni próbált az új vonalhoz, és Bierut számára is nyitva állhatott volna ez az út.

Maga a rendszer is számos lehetőséget adott az önfelmentésre. Bierut a visszaéléseket részben az állambiztonság egyes vezetőire, részben a sztálini torzulásokra háríthatta volna, miközben saját szerepét a korabeli körülményekkel magyarázza. Más kommunista vezetők pontosan ezt tették: részt vettek a korábbi rendszer működtetésében, majd annak bírálóiként folytatták pályájukat.

Az sem látszik, hogy Bierut morálisan összeomlott volna az áldozatok miatt. Egész korábbi pályája arra utal, hogy a politikai erőszakot a rendszer védelmében elfogadható eszköznek tekintette, és nincs hiteles bizonyíték arra, hogy 1956 februárjában hirtelen lelkiismereti válságba került volna Pilecki, Fieldorf, Gomulka vagy a többi üldözött sorsa miatt. Hruscsov beszéde inkább saját politikai jövőjének veszélyét mutathatta meg számára, mint erkölcsi megtérést idézett

volna elő.

Az öngyilkossági történet valószínűleg azért maradt fenn, mert egyfajta történelmi igazságtételt kínált. Az a politikus, aki másokat koncepciós vádak alapján börtönbe juttatott, végül saját rendszerének leleplezésével szembesült, és nem tudott együtt élni vele. Ez irodalmilag erős befejezése lenne Bierut életének, a rendelkezésünkre álló források azonban nem ezt a történetet támasztják alá.

A nyomozás ezen pontján ezért az öngyilkosságot nagyon gyenge hipotézisnek kell tekintenünk. Teljes bizonyossággal egy hetven évvel ezelőtti esemény minden elképzelhető változatát kizárni nem lehet, történelmi állítást azonban nem pusztán elképzelhetőség alapján teszünk. Az öngyilkosság mellett jelenleg nincs olyan pozitív bizonyíték, amely miatt a dokumentált betegség mellett komolyan előre kellene sorolnunk.

22. fejezet - Negyedik hipotézis: mérgezés

A gyilkossági történetek közül a mérgezés vált a legnépszerűbbé. Ebben a helyszínnek döntő szerepe volt: egy Moszkvában meghalt kelet-európai vezető esetében a sztálini politikai erőszak emléke szinte automatikusan felidézte a titkos beavatkozás lehetőségét.

A lengyel politikai humor gyorsan feldolgozta a gyanút, és ételhez, italhoz vagy a Kremlből érkező „ajándékhoz” kötött változatok kezdtek terjedni. Ezek a történetek fontosak a közhangulat megértéséhez, de nem tanúvallomások, és nem mondanak semmit arról, milyen mechanizmussal történhetett volna egy valódi mérgezés.

A bizonyítékok szintjén éppen ez a fő probléma. Egyetlen hiteles forrás sem nevez meg konkrét mérget, nincs ismert toxikológiai lelet vagy olyan tünetegyüttes, amely egy meghatározott anyagra mutatna, és nincs olyan közvetlen tanú sem, aki szándékos beadásról beszélt volna. A moszkvai kezelés során alkalmazott injekciók csak akkor volnának gyanúsak, ha tartalmukról vagy körülményeikről rendellenes adat állna rendelkezésre.

A mérgezési elmélet legerősebb kérdőjele valójában a boncolás körül jelenik meg. Mieczysław Fejginnek tulajdonított későbbi közlés szerint Bierut személyi orvosát nem engedték jelen lenni a vizsgálat teljes folyamatánál, miközben aláírása szerepelt az orvosi dokumentumon. Ez valódi forráskritikai probléma, ezért külön fejezetben kell megvizsgálni; önmagában azonban még nem bizonyít mérgezést.

A szovjet állambiztonsági szerveknek elméletileg megvolt a képességük titkos műveletek végrehajtására, de a képesség nem azonos a szándékkal vagy a végrehajtás bizonyítékával. Bierut esetében nem került elő műveleti irat, megbízási lánc, azonosítható elkövető vagy olyan politikai döntés, amely összekötné a Kreml valamely szereplőjét egy gyilkossággal.

A mérgezés ezért nem zárható ki olyan abszolút értelemben, ahogyan egy hetven évvel ezelőtti, részben zárt levéltári háttérű ügyben kevés dolgot lehet teljesen kizárni. Történeti hipotézisként azonban jelenleg gyenge: több külön feltételezést igényel, miközben a dokumentált betegségi folyamat önmagában is koherens magyarázatot ad.

VII. rész

Kiknek állhatott érdekében?

23. fejezet - Hruscsov mint gyanúsított

Ha Bierutot szándékosan távolították el, a legtöbb összeesküvés-elmélet előbb-utóbb Nyikita Hruscsovhoz jut el. Ő indította el a XX. kongresszuson a Sztálin elleni támadást, Bierut pedig a kelet-európai sztálinista vezetők egyik legtisztább példája volt. A történet első pillantásra logikusnak tűnik: az új szovjet vezető meg akart szabadulni attól az embertől, aki a régi rendszerhez kötődött.

A politikai helyzet azonban kevésbé egyértelmű. Hruscsov 1956-ban nem számolta fel a kommunista diktatúrát, és nem akarta lecserélni valamennyi Sztálin alatt felemelkedett vezetőt. Saját pályája is a sztálini rendszerben emelkedett fel, és a titkos beszédben úgy bírálta Sztálint, hogy közben a párt uralmát, a szovjet rendszert és saját vezetői legitimációját megőrizze.

Bierut ebből a szempontból akár használható partner is maradhatott volna számára. Moszkvához hű volt, a szovjet szövetség elsőbbségét soha nem kérdőjelezte meg, és nincs bizonyíték arra, hogy a XX. kongresszus után szakítani készült volna a Kremllel. Valószínűbb,

hogyan próbálta volna hozzáigazítani a lengyel politikát az új szovjet vonalhoz, miközben a lehető legtöbbet megőriz saját hatalmából és a korábbi vezetői körből.

A titkos beszéd kezelésében is inkább óvatosság látszik. Egy történészi rekonstrukció szerint Bierut megígérte, hogy a referátust szűk vezetői körben tartják, miközben a lengyel pártban már gyorsan terjedtek a hírek annak tartalmáról. Ha Hruscsov elsődleges célja a lengyelországi desztalinizáció felgyorsítása lett volna, Bierut valóban akadályt jelenthetett, de ebből még nem következik, hogy fizikai eltávolítása célszerű vagy szükséges lett volna.

A későbbi események inkább azt mutatják, hogy Bierut elvesztése komoly bizonytalanságot okozott Moszkvának. A lengyel pártban hamarosan nyílt frakcióharc bontakozott ki, a sztálinista múlt bírálata gyorsabban terjedt, majd júniusban Poznańban munkásfelkelés tört ki. Októberre Gomułka visszatérése olyan szovjet-lengyel válságot idézett elő, amelyben Hruscsov személyesen repült Varsóba, miközben szovjet csapatmozgások is megkezdődtek.

Nehéz tehát azt állítani, hogy Bierut halála kiszámíthatóan kedvező eredményt hozott Hruscsovnak.

Egy kipróbált, Moszkva iránt lojális vezető helyett egy egyre kevésbé irányítható politikai folyamatot kapott, amelynek végén kénytelen volt elfogadni azt a Gomulkrát, akit a sztálini korszakban nacionalista elhajlással vádoltak. A cui bono? kérdés ebben az esetben inkább gyengíti, mint erősíti a Hruscsov elleni gyanút.

Molotov későbbi visszaemlékezései jól érzékeltetik, mennyire éles belső konfliktusok zajlottak ugyanebben az időszakban a szovjet vezetésben. Molotov azt állította, hogy a XX. kongresszus előtt a vezetők ismerték Hruscsov készülő Sztálin-ellenes beszédének lényegét, ő maga pedig már ekkor politikailag háttérbe szorult, mert ellenezte Hruscsov jugoszláv és desztalinizációs irányát.

Ez fontos környezet, de nem bizonyít Bierut elleni akciót. A Kremlben valóban hatalmi harc zajlott, Hruscsov pedig kemény politikai eszközöket alkalmazott ellenfeleivel szemben, ám a rendelkezésünkre álló szovjet és lengyel források között nincs olyan dokumentum vagy hiteles tanúvallomás, amely szerint ő adott volna utasítást Bierut megölésére. Egy feltételezett motívum önmagában még nem történelmi bizonyíték.

Hruscsov ezért gyanúsítottként jóval gyengébb, mint ahogyan a legenda sugallja. Lehetséges politikai

konfliktus állt fenn közte és a Bierut által képviselt sztálinista örökség között, de a szovjet vezetőnek rendelkezésére álltak sokkal könnyebb eszközök is: leválthatta, háttérbe szoríthatta vagy rákényszeríthette az új irány követésére. A szovjet blokk története bőven kínál példákat arra, hogy Moszkva egy kelet-európai vezetőt gyilkosság nélkül is képes volt eltávolítani.

24. fejezet - A Kreml többi embere

Ha nem Hruscsov, az összeesküvés-elmélet híve számára még mindig ott marad a szovjet vezetés többi tagja. 1956 elején a Kreml távolról sem alkotott egységes politikai közösséget, és a Sztálin halála után megindult hatalmi harc továbbra is tartott. Molotov, Malenkov, Kaganovics, Mikojan és más vezetők különböző mértékben támogatták Hruscsov irányát, miközben saját pozícióikat is igyekeztek megőrizni.

Molotov különösen érdekes alak ebben a történetben, mert külügyminiszterként és hosszú ideig Sztálin egyik legközelebbi munkatársaként jól ismerte Kelet-Európa kommunista vezetőit. Későbbi beszélgetéseiben rendkívül ellenségesen ítélte meg Hruscsov desztalinizációját, és azt állította, hogy a XX. kongresszus idején már tudta, milyen irányú Sztálin-ellenes referátum

készül. Saját elmondása szerint ekkorra politikailag félreállították, az emberek pedig látványosan távolságot tartottak tőle.

Molotov tehát aligha látszik olyan embernek, akinek érdekében állt volna egy hűséges sztálinista lengyel vezető eltűnése. Bierut ideológiailag közelebb állt hozzá, mint a desztalinizációt kezdeményező Hruscsovhoz, ezért ha a szovjet vezetésen belüli személyes-politikai rokonságot nézzük, Molotov számára inkább veszteség lehetett Bierut halála.

Mikojan helyzete más volt. Sztálin alatt hosszú ideig a vezetéshez tartozott, majd halála után közelebb került Hruscsovhoz, és a XX. kongresszuson maga is olyan beszédet mondott, amely a korábbi időszak bizonyos dogmáit bírálta. Molotov később kifejezetten azt vetette Mikojan szemére, hogy Hruscsovhoz csatlakozott, bár saját emlékezése ebben a kérdésben nyilvánvalóan elfogult.

Mikojan emlékiratai és a többi rendelkezésünkre álló szovjet forrás azonban nem kínálnak olyan nyomot, amely Bierut eltávolítására irányuló összeesküvéshez vezetne. A moszkvai vezetés számára a lengyel első titkár betegsége egészségügyi és hamarosan utódlási

problémát jelentett, de abból, hogy a Kreml aktívan részt vett a következő lengyel vezető kiválasztásában, nem következik, hogy maga idézte elő a megüresedést.

Malenkov és Kaganovics esetében még kevésbé rajzolódik ki értelmes motívum. Mindketten a Hruscsovval folyó szovjet hatalmi harcban próbálták megőrizni pozíciójukat, és 1957-ben Molotovval együtt részt vettek abban a kísérletben, amely Hruscsov eltávolítására irányult. Bierut esetleges meggyilkolása számukra nem kínált könnyen felismerhető politikai előnyt.

A szovjet biztonsági szervek szerepe elméletben külön kérdés lehetne, hiszen egy titkos művelet végrehajtására ezek az intézmények rendelkeztek volna megfelelő képességekkel. A képesség azonban nem bizonyít szándékot, és eddig nem került elő olyan KGB-, párt- vagy orvosi dokumentum, amely különleges műveletre, mérgezésre vagy Bieruttal szembeni titkos intézkedésre utalna.

A szovjet rendszer múltja miatt ezt a hiányt sem szabad abszolút bizonyítéknak tekinteni. Titkos szolgálati műveletekről nem feltétlenül marad könnyen hozzáférhető dokumentáció, és a szovjet levéltári

anyagok feltártsága sem teljes. A történész azonban csak ott léphet tovább, ahol valamilyen nyom vezet, és Bierut esetében egyelőre maga a feltételezett összeesküvés marad bizonyításra váró állítás.

A Kremlen belül tehát találunk politikai konfliktusokat, desztalinizálókat és sztálinistákat, de nem találunk olyan szereplőt, akinél egyszerre állna össze az egyértelmű motívum, az ismert döntés és a végrehajtásra utaló bizonyíték. A következő logikus helyszín ezért Varsó, ahol Bierut eltűnésével valóban azonnal megváltoztak az erőviszonyok, és több ember előtt nyílt meg olyan politikai lehetőség, amely életében nem létezett.

25. fejezet - Varsói nyertesek és vesztesek

Bierut halála Varsóban azonnal megváltoztatta az erőviszonyokat, de a lengyel pártvezetést hiba volna úgy elképzelni, mintha egységes csoport várta volna a pillanatot, amikor megszabadulhat első titkárától. A PZPR legfelső vezetésében már korábban is léteztek személyi és politikai különbségek, a XX. kongresszus pedig új választóvonalat húzott azok közé, akik gyorsabb változást akartak, és azok közé, akik saját korábbi szerepük miatt is tartottak a desztalinizáció következményeitől.

A későbbi lengyel politikai szóhasználat két nagy csoportot különböztetett meg. A natoliniaknak nevezett kör keményebb, konzervatívabb álláspontot képviselt, míg a puławiaiak inkább a reformok és a korábbi törvénytelenések feltárása felé hajlottak. Ezek a megnevezések azonban könnyen azt a téves benyomást keltik, hogy két szilárd és egymástól élesen elválasztható frakció állt egymással szemben. A valóságban személyes kapcsolatok, korábbi sérelmek, politikai érdekek és az önvédelem ösztöne legalább annyit számítottak, mint az ideológiai különbségek.

Jakub Berman különösen nehéz helyzetbe került. A sztálinista korszakban Bierut egyik legközelebbi munkatársa volt, közvetlen befolyást gyakorolt az ideológiai és állambiztonsági ügyekre, és az 1954 után meginduló vizsgálatok egyre több olyan ügyet érintettek, amelyekért politikai felelősséget viselt. Bierut halála tehát nem felszabadulást jelentett számára, hanem annak veszélyét, hogy többé nem áll fölötté az a vezető, akinek tekintélye részben fedezte a korábbi döntéseket.

Hilary Minc helyzete hasonlóképpen bizonytalanná vált. A nehéziparra épülő sztálinista gazdaságpolitika egyik fő alakjaként közvetlenül kötődött ahhoz a korszakhoz, amelynek eredményeit 1956-ra egyre többen

bírálták. Az alacsony életszínvonal, az áruhiány, a parasztságra nehezedő nyomás és a túlfeszített beruházási politika már nem volt olyan könnyen elrejtethető a propaganda mögé, mint néhány évvel korábban.

Roman Zambrowski és más reformokra nyitottabb vezetők ezzel szemben lehetőséget láthattak a változásban. Számukra Hruscsov beszéde eszközt adott arra, hogy a sztálinista rendszer legsúlyosabb elemeitől elhatárolódjanak, miközben saját helyüket megőrizték a pártvezetésben. Ez azonban nem jelentette azt, hogy demokratikus átalakulást akartak volna; a vita továbbra is arról folyt, hogyan lehet a kommunista párt uralmát kisebb társadalmi ellenállással és kevesebb nyílt törvénytelenességgel fenntartani.

Edward Ochab kiválasztása ezért logikus kompromisszum volt. Régi kommunista, Moszkva számára megbízható ember és a legfelső vezetés tagja volt, ugyanakkor személyéhez nem kötődött olyan erős hatalmi csoport, amelynek győzelme azonnal felborította volna a párton belüli egyensúlyt. Az első titkári tisztséget azonban olyan pillanatban vette át, amikor annak tekintélye már nem hasonlított Bierut korábbi helyzetéhez.

A hatalom új központjának gyengeségét gyorsan megmutatták a Hruscsov-beszéd körüli viták. A lengyel vezetés úgy döntött, hogy a referátust jóval szélesebb párttagság előtt ismerteti, mint ahogy azt több más szocialista országban tették. A szöveget pártgyűléseken olvasták fel, viták indultak, és a hallgatóság olyan kérdéseket tett fel, amelyekre az addigi hivatalos nyelv már nem adott kielégítő választ.

Mi történt Gomulkával? Ki felelt a törvénytelen letartóztatásokért? Miért végeztek ki ártatlan embereket? Hogyan működhetett évekig az állambiztonság úgy, hogy a pártvezetés állítólag nem tudott módszereiről? Ezek a kérdések egyre közelebb kerültek Bierut köréhez, és halála sajátos helyzetet teremtett: a korszak első számú politikai felelőse már nem válaszolhatott rájuk.

Ez a körülmény később táplálhatta azt az elképzelést, hogy Bierut eltűnése valakinek Varsóban érdekében állt. A politikai haszon azonban nem azonos a gyilkossági motívummal, ráadásul a lehetséges „nyertesek” helyzete 1956 márciusában még bizonytalan volt. Berman hamarosan elveszítette tisztségét, Minc politikai pályája is véget ért, Ochab csak néhány hónapig vezette a pártot, míg Gomulka ekkor még a vezetésen kívül állt.

A haláleset tehát nem egy előre kijelölt utód hatalomátvételét tette lehetővé. Inkább kinyitotta azt a politikai teret, amelyet Bierut személye addig lezárt, és ebben a térben több egymással versengő csoport próbált helyzetbe kerülni. Ha összeesküvést keresünk Varsóban, ehhez olyan szereplőt kellene találnunk, aki már előre látta ennek a kaotikus folyamatnak a kimenetelét, és képes volt Moszkvában hozzáférni a beteg első titkárhoz. Ilyen szereplőre a rendelkezésünkre álló források nem mutatnak.

26. fejezet - Gomulka, aki mindent visszakapott

A történet egyik legfeltűnőbb fordulata valóban Władysław Gomulkához kötődik. 1948-ban elvesztette a pártvezetői tisztséget, 1951-ben titkos őrizetbe került, majd több mint három évig úgy tartották fogva, hogy bíróság elé sem állították. 1956 márciusában még politikai száműzöttként élt, októberben viszont már Lengyelország első számú vezetője lett.

Ebből utólag könnyű olyan történetet építeni, amelyben Bierut halála nyitotta meg előtte a hatalomhoz vezető utat. A kronológia ezt részben valóban igazolja, hiszen Bierut életében aligha lehetett volna elképzelni Gomulka teljes rehabilitációját és visszatérését a párt

élére. A két férfi közötti konfliktus túl régi és túl személyes volt ahhoz, hogy egy gyors kibékülés reálisnak tűnjön.

Gomułka azonban márciusban még nem rendelkezett olyan pozícióval, amelyből bármilyen módon beavatkozhatott volna a moszkvai eseményekbe. Nem volt tagja a pártvezetésnek, nem vett részt a XX. kongresszuson, nem rendelkezett szovjet döntéshozói kapcsolatokkal, és még saját párttagságának rendezése is hátra volt. A politikai rendőrség korábbi foglyaként inkább megfigyelt személynek számított, mint olyan embernek, aki titkos műveletet szervezhetett volna.

A visszatérése ráadásul fokozatosan ment végbe. Márciusban és áprilisban még maga a pártvezetés is különválasztotta a vele szemben elkövetett törvénytelenégeket az 1948-ban megfogalmazott politikai vádaktól. Ochab elismerte, hogy Gomułka bebörtönzése és az imperialista ügynökséggel kapcsolatos gyanúsítás alaptalan volt, de továbbra sem vonta vissza teljesen a „jobboldali-nacionalista elhajlásról” szóló ítéletet.

A fordulatot a társadalmi és párton belüli nyomás gyorsította. A XX. kongresszusról folytatott vitákban

Gomułka neve egyre gyakrabban jelent meg olyan politikusként, akit a sztálinista rendszer igazságtalanul üldözött, és aki a lengyel sajátosságok nagyobb figyelembevételét követelte. Korábbi nézetei hirtelen egészen más fényt kaptak, mert ami 1948-ban nacionalista elhajlásnak számított, 1956-ban már a Moszkvától való korlátozott önállóság programjaként is értelmezhető volt.

A júniusi poznani munkásfelkelés még erősebben megrázta a pártvezetést. A munkások nem egy emigráns ellenzéki szervezet vagy földalatti csoport utasítására vonultak utcára, hanem éppen azokból az ipari rétegekből kerültek ki, amelyek nevében a rendszer saját legitimációját hirdette. A gazdasági követelések politikai jelszavakkal keveredtek, a hatalom pedig fegyveres erőt vetett be a tiltakozás leverésére.

Poznań után Gomułka egyre inkább olyan kompromisszumos szereplőnek tűnt, aki egyszerre kommunista és lengyel, egyszerre elfogadható a párt jelentős részének és népszerű a társadalom egy részében. Korábbi moszkvai konfliktusai most előnnyé váltak, mert azt bizonyították, hogy nem tekinthető a Kreml feltétlen végrehajtójának. Ugyanakkor soha nem tagadta meg a kommunista rendszert, ezért a párt

vezetői remélhették, hogy visszatérése nem jelenti saját hatalmuk végét.

1956 októberében a folyamat elérte tetőpontját. Gomulát visszaválasztották a Központi Bizottságba, majd a párt első titkári tisztségébe, miközben a szovjet vezetés váratlanul Varsóba érkezett és szovjet katonai egységek is mozgásba lendültek. A válság olyan súlyos volt, hogy néhány órára valóban felmerült egy lengyel-szovjet fegyveres összecsapás lehetősége.

Molotov későbbi visszaemlékezésében még évtizedek múlva is ellenséges hangon beszélt Gomuláról, akit nacionalistának és jobboldali elhajlónak tartott. Ez jól mutatja, milyen nehezen fogadta el a szovjet vezetés sztálinista része azt a politikust, akit Bierut korábban éppen ezekkel a vádakkal távolított el. A történelem különös fordulata volt, hogy Moszkva végül kénytelen volt elfogadni azt az embert, akinek kiszorításában korábban maga is részt vett.

Gomułka tehát kétségtelenül Bierut halálának legnagyobb későbbi politikai nyertese lett. Ebből azonban éppen azért nem következik gyilkossági gyanú, mert 1956 márciusában sem eszköze, sem hozzáférése, sem biztos kilátása nem volt a hatalom megszerzésére.

Az ő példája mutatja meg a legjobban, milyen könnyen válhat a cui bono? kérdése félrevezetővé, ha a történész a későbbi eredményt úgy kezeli, mintha azt minden szereplő előre láthatta volna.

HÁTTÉRGYÁR

VIII. rész

A boncolás rejtélye

27. fejezet - Mieczysław Fejgin vallomása

A gyilkossági elméletek közül egyetlen szál emelkedik ki úgy, hogy mögötte névvel azonosítható személy és konkrét állítás áll. Mieczysław Fejgin, Bierut régi személyi orvosa a lengyel vezető utolsó napjaiban Moszkvában tartózkodott, majd évekkel később olyan történetet mondott el, amely a boncolás körülményeit kérdésessé tette.

Fejgin nem alkalmi orvosként került Bierut mellé. Jolanta Epsztein kutatása szerint 1946 óta kezelte, tehát hosszú éveken át ismerte szív- és érrendszeri problémáit, korábbi rosszulléteit és általános egészségi állapotát. Éppen ezért hívták Moszkvába is, amikor 1956 márciusában a lengyel első titkár állapota súlyosabbá vált.

A későbbi történet Jan Nowak-Jeziorański emlékiratából ismert. A Szabad Európa Rádió legendás lengyel vezetője azt írta, hogy Fejgin bizalmas beszélgetésben azt mondta neki: a szovjetek aláírták vele Bierut haláláról szóló dokumentumot, miközben őt magát nem engedték jelen lenni a boncolásnál. Ha a

beszámoló minden részlete pontos, ez valóban indokolja a kérdést, miért zártak ki a vizsgálatból egy olyan orvost, aki évek óta kezelte a beteget.

A forrás azonban több közvetítő lépcsőn keresztül jut el hozzánk. Nem Fejgin saját 1956-os feljegyzését olvassuk, hanem egy később elmondott beszélgetésről készült visszaemlékezést, amely évtizedekkel az esemény után jelent meg. Ez nem teszi értéktelenné, de a bizonyító erejét gyengíti, különösen akkor, ha a történet más korabeli adatokkal nincs teljes összhangban.

A legfontosabb probléma az aláírás. Fejgin neve szerepel azon az orvosi dokumentumon, amelyet a vizsgálat után állítottak ki, tehát hivatalosan vállalta a megállapított halálokokat. Ha valóban kizárták a boncolásból, többféle magyarázat képzelhető el: megismerhette annak eredményeit anélkül, hogy végig jelen lett volna; politikai nyomásra írhatta alá az iratot; vagy a későbbi visszaemlékezés pontosítatlanul őrizte meg, mi történt.

Fejgin környezetéből olyan emlék is fennmaradt, amely nem támasztja alá a mérgezés gyanúját. Helena Zatorska szerint az orvos úgy magyarázta Bierut halálát, hogy az agresszív influenza és a keringési elégtelenség

következtében vérrögök keletkeztek, amelyek közül az egyik végzetes embóliát okozott. Ez lényegében megfelel annak a természetes kórfolyamatnak, amelyet a hivatalos dokumentáció is rögzített.

A két történet tehát együtt különösen érdekes. Fejgin gyanúsna tarthatta a boncolás körüli eljárást anélkül, hogy magát a halál okát mérgezésnek gondolta volna, és ez a lehetőség gyakran elveszett a későbbi legendákban. Egy orvos kifogásolhatja, hogy nem engedték be egy vizsgálatra, miközben szakmailag mégis elfogadhatja annak következtetését.

A szovjet eljárás zártsága ettől még jogos kérdéseket vet fel. Egy szövetséges állam hivatalban lévő első titkára halt meg Moszkvában, ezért különösen indokolt lett volna olyan vizsgálatot végezni, amelynek minden részlete a lengyel orvosok számára is átlátható. Ha Fejgin valóban csak korlátozottan vehetett részt benne, a szovjet fél saját titkolózó gyakorlatával hozzájárult ahhoz, hogy később gyanú keletkezzen.

Nincs azonban olyan közvetlen Fejgin-forrásunk, amelyben azt állítaná, hogy Bierutot megmérgezték. Nem nevezett meg elkövetőt, mérget vagy gyanús kezelést, és a neki tulajdonított történet kizárólag a

boncoláson való jelenlétről szól. A két állítást ezért szigorúan külön kell választani, mert a későbbi legendában az egyikből könnyen lett bizonyíték a másikra.

Fejgin története így valódi kérdőjel marad, de kisebb, mint amekkorává az összeesküvés-elméletekben vált. A bizonytalanság arra vonatkozik, mennyire volt átlátható a boncolás és milyen körülmények között írta alá a lengyel orvos annak eredményét. Arra jelenleg nincs bizonyíték, hogy a vizsgálat mérgezés nyomait találta volna, majd ezeket szándékosan eltitkolták.

28. fejezet - Mit mutatott a boncolás?

A boncolási és orvosi dokumentáció részleteit azért kell különválasztani a politikai legendáktól, mert itt már olyan adatokról beszélünk, amelyek a test állapotára vonatkoztak. A fennmaradt összefoglalók több, egymással összefüggő elváltozást rögzítettek, és ezekből egy olyan beteg ember képe rajzolódik ki, akinek szervezetét több krónikus és akut probléma egyszerre terhelte.

Bierutnál jelentős érlemeszesezést állapítottak meg, ami összhangban állt korábbi keringési panaszaival. Ehhez társult a tüdőgyulladás és a trombotikus folyamat,

amely a tüdőerekben is problémát okozott, valamint a végső keringési összeomlás. Az orvosi közlemények különböző hangsúlyokkal írták le ugyanezt a folyamatot, ezért egyik a szívinfarktust, másik a trombózist és embóliát emelte ki.

Az eltérő megfogalmazásokat később könnyű volt ellentmondásként bemutatni. Ha azonban valaki több súlyos betegség következtében hal meg, a halál közvetlen oka és az ahhoz vezető alapbetegségek különböző módon jelenhetnek meg a dokumentumokban. A történész feladata ebben az esetben nem egy utólagos orvosi diagnózis felállítása, hanem annak vizsgálata, hogy van-e olyan eltérés, amely szándékos félrevezetésre utal.

Eddig ilyen döntő eltérést nem találunk. A tüdőgyulladás már a végső rosszullét előtt dokumentálható volt, a keringési problémák nem 1956 márciusában jelentek meg először, és Fejgin korábbi kezelése is azt mutatják, hogy Bierut egészsége több éve romlott. A boncolás által leírt kép tehát nem állt éles ellentétben az előzményekkel.

A mérgezés szempontjából az volna igazán fontos, ha a boncolás olyan szervi károsodást vagy tünetet rögzített volna, amely nehezen magyarázható a dokumentált

betegségekkel. Ilyen adat jelenlegi forrásainkban nincs, és sem a lengyel, sem a szovjet orvosi közlések nem utalnak ismeretlen toxikus anyagra vagy olyan elváltozásra, amelyet később ki kellett volna magyarázni.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a korabeli toxikológia minden elképzelhető mérget feltétlenül kimutatott volna. A szovjet titkosszolgálatok rendelkeztek mérgező anyagokkal kapcsolatos ismeretekkel, és a rendszer történetében valóban találunk gyanús haláleseteket, ezért elméletileg elképzelhető olyan módszer, amely nem hagyott könnyen felismerhető nyomot. A történeti valószínűséghez azonban ennél többre van szükség: valamilyen konkrét jelre, amely Bierut esetét összeköti egy ilyen művelettel.

A boncolási történet leggyengébb pontja így továbbra is az eljárás átláthatósága marad. Ha Fejgin valóban nem vehetett részt teljes értékűen a vizsgálatban, az szakmailag és politikailag is indokolatlanul titkolózó gyakorlatra utal. Ebből azonban csak akkor lehetne gyilkosságra következtetni, ha tudnánk, mit kellett volna elrejtteni előle, erre pedig nincs forrásunk.

A szovjet politikai kultúra saját maga termelte ki az ilyen kételyeket. A Kremlben az egészségügyi információ

is hatalmi kérdésnek számított, a vezetők betegségeiről szóló híreket ellenőrizték, a boncolási eredmények pedig nem olyan nyilvános orvosi dokumentumok voltak, mint amilyeneket egy nyitottabb rendszerben elvárnánk. A titkolózás akkor is gyanút keltett, ha mögötte nem állt bűncselekmény.

A jelenlegi bizonyítékok alapján a boncolás inkább erősíti, mint gyengíti a természetes halál magyarázatát. Az ismert elváltozások beleillenek Bierut korábbi egészségi állapotába és moszkvai betegségének lefolyásába, miközben mérgezésre utaló pozitív adatot nem ismerünk. A Fejgin-történet ettől még indokolja, hogy az eljárás körülményeit ne tekintsük teljesen tisztázottnak.

A nyomozás döntő pontján ezért érdekes eredményhez jutunk. A legnagyobb rejtély nem feltétlenül az, mit találtak Bierut testében, hanem az, hogy egy olyan rendszerben, amelynek működését végigkísérte a titkolózás és a politikai manipuláció, még egy valószínűleg természetes haláleset vizsgálata sem tudott olyan bizalmat teremteni, amely lezárhatta volna a találgatásokat.

IX. rész

A halál, amely megváltoztatta Lengyelországot

29. fejezet - Bierut nélküli tavasz

1956 tavaszán Lengyelországban olyan folyamat indult el, amelynek sebességére néhány hónappal korábban kevesen számítottak. Bierut halála után a pártvezetés engedélyezte Hruscsov titkos referátumának széles körű ismertetését, és a szöveget három héten át nyílt pártgyűléseken olvasták fel, amelyeken tízezrek vettek részt.

A döntés következményeit nehéz volt ellenőrzés alatt tartani. Hruscsov Sztálint bírálta, de a lengyel hallgatók gyorsan felismerték, hogy az általa leírt módszerekből sokat saját országukban is alkalmaztak, ezért a viták hamar eljutottak a hazai felelősség kérdéséhez. Ha törvénytelen volt kommunistákat koholt vádakkal üldözni a Szovjetunióban, akkor miért tartották fogva Gomulát vádemelés nélkül, és miért végeztek ki olyan embereket Lengyelországban, akiknek pereit ugyanez a logika határozta meg?

Az egykori főtitkár neve egyre gyakrabban hangzott el. Gomulka 1948-as vereségét addig a párt történetének lezárt ügyeként kezelték, most azonban korábbi

ellenállása Sztálinnal, a kollektivizálással és a feltétlen moszkvai engedelmességgel szemben új értelmet kapott. Machcewicz szerint a referátust tárgyaló gyűléseken sorra követelték párttagságának helyreállítását és politikai rehabilitációját.

A pártvezetés megpróbálta meghúzni a felülvizsgálat határát. Jerzy Morawski a Trybuna Ludu hasábjain a XX. kongresszust két korszak választóvonalának nevezte, ugyanakkor Gomułka korábbi politikai hibáit még fenntartotta, így egyszerre lehetett bírálni Sztálint és védeni a lengyel párt 1948-as döntését. Ez az egyensúly azonban alig néhány hét alatt tarthatatlanná vált.

A kérdések nem álltak meg Gomułkánál. Az állambiztonsági ügyek felülvizsgálata során előkerültek törvénytelen kihallgatások, erőszakkal kicsikart vallomások, konstruált katonai összeesküvések és olyan halálos ítéletek, amelyeket politikai célok szolgálatába állított igazságszolgáltatás hozott. A Bierut-korszakról lassan lehullott az a propagandakép, amelyben az ország első számú vezetője bölcsen irányította a szocialista építést, miközben a „hibákat” néhány túlbuzgó alárendelt követte el.

Jakub Berman politikai helyzete gyorsan romlott, Hilary Minc befolyása szintén gyengült, az állambiztonság korábbi vezetői pedig vizsgálatokkal néztek szembe. Az egykori hatalmi centrum szétesett, és a párt különböző csoportjai egymásra próbálták hárítani annak a rendszernek a felelősségét, amelyet néhány évvel korábban még közösen működtettek.

Különösen kényelmes helyzetet teremtett számukra, hogy Bierut már nem élt. Rá lehetett hárítani egy korszak politikai felelősségének jelentős részét anélkül, hogy visszavághatott volna, emlékeztethetett volna más vezetők szerepére vagy megvédhette volna saját döntéseit. A halott diktátor lassan tehertételből magyarázattá vált: az új vezetés úgy távolodhatott el a sztálinizmustól, hogy közben saját folytonosságát nem kellett teljesen megtagadnia.

A társadalom azonban gyorsabban változott, mint a pártvezetés nyelvezete. Írók, újságírók, egyetemisták és munkások egyre nyíltabban bírálták a rendszer működését, s már nem elégedtek meg azzal, hogy néhány állambiztonsági vezetőt tegyenek felelőssé az elmúlt évekért. Az 1956 tavaszán felszabaduló vita hamarosan túllépett a múlt elszámoltatásán, és eljutott a jelenlegi életkörülményekhez, bérekhez és politikai jogokhoz.

Bierut alig három hónapja volt halott, amikor kiderült, hogy az általa vezetett rendszer válsága nem marad a pártközpont falai között. A következő figyelmeztetés már nem egy vitagyűlésen hangzott el, hanem egy olyan város utcáin, amelynek munkásai azt hitték, hogy a róluk elnevezett államban legalább őket meghallgatják.

30. fejezet - Poznań

1956. június 28-án a poznani munkások tiltakozása tömeges utcai megmozdulássá változott. A közvetlen okokat bérelszámolási viták, teljesítménynormák, adóterhek és az életszínvonal problémái adták, de a demonstráció hamar olyan politikai követeléseket is felszínre hozott, amelyeket a sztálinista rendszer éveken át elfojtott.

A tiltakozás különösen kellemetlen volt a párt számára, mert saját ideológiai alapját támadta meg. A rendszer azt hirdette, hogy a munkásosztály gyakorolja a hatalmat, Poznańban viszont éppen munkások vonultak az utcára a kommunista állammal szemben. A vezetés erre katonai és rendőri erővel válaszolt, és az összecsapások halálos áldozatokat követeltek.

A hatalom első reakciói még a korábbi politikai reflexeket mutatták. Józef Cyrankiewicz miniszterelnök

kemény hangú beszédben külső provokátorokról és a népi hatalom ellenségeiről beszélt, miközben a pártvezetés igyekezett úgy bemutatni a történeteket, mintha a jogos gazdasági elégedetlenséget ellenséges erők használták volna fel. Ez a magyarázat azonban már sok párttagot sem győzött meg.

Gomułka később másként értékelte a poznani eseményeket. Machcewicz hangsúlyozza, hogy 1956-ban képes volt jogos munkástiltakozást látni bennük, ami éles ellentétben állt azzal, ahogyan tizennégy évvel később, saját hatalma végén reagált a tengerparti munkásmegmozdulásokra.

Poznań után a pártvezetés számára egyre világosabbá vált, hogy személycserék és óvatos önkritika már nem elegendő. A társadalmi elégedetlenség, a párton belüli viták és a szovjet kapcsolat újragondolásának igénye egyszerre jelentkezett, miközben Edward Ochab vezetése nem rendelkezett olyan tekintéllyel, amellyel ezeket a konfliktusokat kezelni tudta volna.

Gomułka neve ezért nyáron már politikai alternatívaként került elő. A párt különböző körei tárgyalni kezdtek vele, ő azonban nem akart pusztán jelképes rehabilitációt vagy kisebb vezetői tisztséget

elfogadni. Saját elképzelése volt arról, hogyan kell megváltoztatni a mezőgazdasági politikát, csökkenteni a szovjet tanácsadók befolyását, átalakítani a lengyel-szovjet gazdasági kapcsolatokat és helyreállítani a párt társadalmi tekintélyét.

A nyár folyamán egyre gyorsabban omlott össze az a politikai rend, amelynek élén Bierut állt. A natoliniak a változás fékezését és a párt keményebb ellenőrzését akarták, míg ellenfeleik nagyobb engedményeket tartottak szükségesnek, Gomułka pedig fokozatosan olyan központi szereplővé vált, aki egyik régi csoporthoz sem tartozott teljesen. Machcewicz szerint éppen ezért nem lehet visszatérését egyetlen frakció tervével magyarázni.

A Bierut-korszak emberei közül többen attól tarthattak, hogy Gomułka hatalomra kerülése személyes leszámoláshoz vezet. Erre lett volna történelmi oka, hiszen olyanok ültek még a vezetésben, akik részt vettek eltávolításában, fogva tartásában és a vele szembeni koncepciós eljárás előkészítésében. Gomułka azonban hamar jelezte, hogy a pártapparátus egészének megtisztítása helyett annak megőrzésében érdekelt.

Ez később meghatározóvá vált. A sztálinista bűnök egy részét elítélték, egyes áldozatokat rehabilitáltak, de a rendszer intézményi folytonossága megmaradt, és a felelősség feltárása nem jutott el valamennyi politikai döntéshozóig. Bierut halála így hozzájárult a lengyel sztálinizmus gyors felbomlásához, de nem vezetett a kommunista hatalmi rendszer megszűnéséhez.

Poznań után már csak az volt kérdés, hogy a változás meddig mehet el Moszkva beleegyezése nélkül. A válasz októberben érkezett meg, amikor a lengyel pártvezetés Gomulka visszahívására készült, a szovjet vezetés pedig úgy érezte, elveszítheti ellenőrzését egyik legfontosabb szövetségese fölött.

31. fejezet - Október: Bierut ellenfele visszatér

1956. október közepére a lengyel Politikai Iroda lényegében elfogadta Gomulka programját. Október 12-én már részt vett a vezetés ülésén, ahol a mezőgazdasági politika megváltoztatásáról, a szovjet tisztek lengyel hadseregéből való eltávolításáról, a gazdasági kapcsolatok rendezéséről és a pártapparátus csökkentéséről beszélt. Néhány nappal később eldőlt, hogy a következő központi bizottsági ülésen őt jelölik az első titkári tisztségre.

A lengyel vezetés ezt nem egyeztetette előre Moszkvával, ami a szovjet blokk addigi működésében rendkívüli lépésnek számított. Október 17-én a szovjet nagykövet Hruscsov nevében Moszkvába hívta a lengyel vezetőket, Ochab azonban közölte, hogy a tervezett VIII. plénum előtt nem utaznak el. Amikor másnap a szovjet fél a plénum elhalasztását követelte, a lengyelek ezt is megtagadták.

Október 18-ról 19-re virradó éjszaka a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok mozgásba lendültek. Páncélos oszlopok indultak Varsó irányába, a Gdański-öbölben szovjet hadihajók jelentek meg, miközben Hruscsov, Molotov, Mikojan és több más vezető váratlanul a lengyel fővárosba repült. A küldöttséghez Georgij Zsukov és Ivan Konyev marsall is csatlakozott, ami önmagában jelezte, hogy Moszkva katonai kérdésként is kezelte a válságot.

A repülőtéri találkozás feszült volt. A visszaemlékezések szerint Hruscsov indulatosan támadta a lengyel vezetőket, miközben Gomulka sem hátrált meg, és a tárgyalások során keményen védte a tervezett személyi változásokat. Machcewicz arra figyelmeztet, hogy nehéz pontosan meghatározni, mi győzte meg végül Hruscsovot: a lengyel vezetés egységes fellépése mellett

a kínai vezetés ellenkezése és rövidesen a magyarországi események is szerepet játszhattak.

A szovjet vezetők végül elfogadták Gomułka visszatérését. Október 20-án a VIII. plénumon a volt fogoly olyan beszédet mondott, amely Machcewicz értékelése szerint pályájának legradikálisabb hivatalos sztálinizmus-bírálata volt: a törvénytelenégekről, megtört emberi sorsokról és ártatlanok haláláról beszélt.

A történelmi fordulat nehezen lehetett volna látványosabb. Nyolc évvel korábban Bierut politikai vádiratával fosztották meg Gomułkát a hatalomtól, majd Bierut személyesen felügyelte azt a vizsgálatot, amely ellenséges összeesküvőt próbált faragni belőle. Most ugyanaz az ember a párt első titkáraként mondhatta ki hivatalos fórumon, hogy a sztálinista rendszer embereket alázott meg, törvényeket sértett és ártatlanokat küldött halálba.

Lengyelországban hatalmas lelkesedés fogadta a változást. Gomułka személyében sokan azt a nemzeti kommunista vezetőt látták, aki képes volt szembeszállni Moszkvával, és a következő napok tömeggyűlésein az ő támogatása szovjetellenes, vallási és demokratikus követelésekkel keveredett. Machcewicz leírása szerint

vörös csillagokat távolítottak el, a szovjet csapatok kivonását követelték, Wyszyński szabadon engedését sürgették, miközben ugyanazok a tömegek Gomułkát éltették.

Az új első titkár azonban gyorsan megmutatta a változás határait. Október 24-én több százezres varsói tömeg előtt arra kérte az embereket, hogy fejezzék be a gyűléseket és térjenek vissza munkájukhoz, mert az elért engedményeket a lehetséges változás felső határának tekintette.

A novemberi magyar forradalom leverése tovább erősítette óvatosságát. A lengyel vezetés tudomásul vette, hogy Moszkva katonai beavatkozással tartja meg azt a szövetségest, amelynek politikai átalakulása túllépte a Kreml által elfogadható határt, Gomułka pedig pontosan érthette az üzenetet.

Bierut tehát olyan Lengyelországot hagyott maga után, amely alig hét hónap alatt messzebb jutott a sztálinizmustól, mint amennyit életében valószínűleg elfogadott volna. Ez mégsem bizonyítja, hogy halálát bárki azért idézte elő, hogy ezt a változást lehetővé tegye; a gyors fordulat inkább azt mutatja meg, mennyi feszültséget tartott addig egyben személye és a mögötte

álló politikai rend.

HÁTTÉRGYÁR

X. rész

A nyomozás eredménye

32. fejezet - Mit mondanak a bizonyítékok?

A vizsgálat végére a négy hipotézis már nem azonos súlyú. A természetes halál magyarázatát több, egymástól eltérő forrástípus támasztja alá, míg az öngyilkosság és a gyilkosság változatai döntően későbbi visszaemlékezésekre, politikai következtetésekre és a rendszerrel szembeni érthető bizalmatlanságra épülnek.

A természetes halál mellett szóló érvek ereje kumulatív. Nem egyetlen hivatalos papírnak kell hinnünk, hanem annak van jelentősége, hogy a korábbi betegségek, a moszkvai kezelés, a szemtanúk és az orvosi iratok egymással összeegyeztethető képet adnak. Ehhez képest egyik alternatív elmélet sem kínál olyan pozitív bizonyítékot, amely ezt a láncot megtörné.

A politikai sokk lehetséges kiegészítő tényező marad, de mértéke nem bizonyítható. Az öngyilkosság mellett nincs közvetlen adat, a mérgezéshez pedig nem társul azonosítható anyag, elkövető vagy végrehajtási lánc; a boncolás körüli bizonytalanság önmagában nem tölti ki ezeket a hiányokat.

A motívumok vizsgálata sem fordítja meg a mérleget. Hruscsov és a lengyel vezetés több tagja is nyerhetett vagy veszíthetett Bierut eltűnésével, de az utólagos politikai haszonból nem következik előzetes gyilkossági szándék. Különösen gyengíti ezt a gondolatmenetet, hogy Moszkva a következő hónapokban egyre súlyosabb lengyel válsággal szembesült.

A könyv ezért nem jut el titkos tetteshez vagy bizonyított Kreml-parancshoz. A jelenlegi források alapján Bierut nagy valószínűséggel betegségei következtében halt meg; ami nyitva marad, az elsősorban a szovjet orvosi eljárás átláthatósága és az a politikai közeg, amelyben még egy valószínű természetes halál is hiteltelen hivatalos történeté válhatott.

33. fejezet - Ami megmaradt a rejtélyből

Egy fontos részletet mégsem lehet teljesen lezárni. Mieczysław Fejginnek tulajdonított későbbi állítása szerint nem engedték jelen lenni Bierut boncolásánál, miközben neve később szerepelt az orvosi dokumentumon. Ha a történet pontos, jogosan vet fel kérdést arról, milyen szerepet kapott a lengyel személyi orvos a vizsgálatban, és miért korlátozhatták hozzáférését.

Ebből azonban nem vezet közvetlen út a mérgezéshez. Fejginnek nem ismerjük olyan nyilatkozatát, amelyben gyilkosságról beszélt volna, a neki tulajdonított orvosi magyarázat pedig a fertőzés, keringési elégtelenség és vérrögök szerepét hangsúlyozta. A boncolás körüli eljárási bizonytalanság tehát fennmarad, miközben a halál okáról rendelkezésünkre álló adatok továbbra is a betegség irányába mutatnak.

Maradtak hiányok Bierut utolsó heteinek napi rekonstrukciójában is. Nem tudjuk minden óráról, kivel találkozott, pontosan mikor milyen kezelést kapott, és az egyes szovjet orvosi döntések háttéréről sem maradt teljes dokumentáció, de az ilyen hiányok önmagukban nem rendkívüliek egy hetven évvel ezelőtti eseménynél.

A nagyobb rejtély inkább társadalmi. Miért bizonyult annyira hihetetlennek a természetes halál, hogy már 1956 márciusában mérgezésről, öngyilkosságról és titkos kivégzésről beszéltek az emberek, miközben egyre több adat igazolta, hogy Bierut valóban beteg volt?

A választ nagyrészt maga Bierut rendszere adja meg. Azok az emberek, akik éveken át koncepciós perekről olvastak, miközben később kiderült, hogy a vallomásokat kényszerrel szerezték; akik hivatalos közleményekből

tudták meg, hogy régi kommunisták egyik napról a másikra imperialista kémekké váltak; akiknek ismerőseit ítélet nélkül internálták vagy titkos börtönökben tartották, kevés okot kaptak arra, hogy egy újabb állami közleményt feltétlenül elhiggyenek.

Bierut maga is részt vett ennek a bizalmatlanságnak a megteremtésében. Gomulka törvénytelen fogva tartásának személyes felügyelete jól dokumentált példa arra, hogy a politikai vezetés előbb kijelölhette a kívánt bűnösséget, majd a biztonsági szervektől várta az ahhoz szükséges történet megalkotását.

Ugyanez a rendszer hajszolta végre az ellenzék felszámolását, hamisította meg a politikai verseny eredményeit, üldözte az egyházat, tartott fogva embereket bírósági ítélet nélkül, és küldött halálba olyanokat, akiknek pereit később koncepciósnak minősítették. Amikor ennek a rendszernek az első embere váratlanul Moszkvában halt meg, a társadalom saját tapasztalataiból indult ki, és olyan módszereket feltételezett a hatalommal szemben, amelyeket maga a hatalom korábban valóban alkalmazott másokkal szemben.

Ebben rejlik Bierut utolsó rejtélyének különös iróniája. Lehetséges, hogy éppen azért nem hitték el az igazat a haláláról, mert uralma alatt túl sokszor tapasztalták meg, hogy az állam nem mond igazat mások sorsáról.

HÁTTÉRGYÁR

Epilógus

Hetven évvel később

2026 márciusában hetven év telt el Bolesław Bierut moszkvai halála óta. Az évforduló ismét előhozta a régi kérdéseket, de ma már sokkal több levéltári és orvosi adat áll rendelkezésre, mint azoknak, akik 1956 tavaszán néhány hivatalos közleményből próbálták megérteni a történeteket. Piotr Lipiński kutatásai különösen fontossá tették a több éven át követhető egészségi előzményeket, amelyek jelentősen gyengítik a hirtelen, megmagyarázhatatlan halál legendáját.

A hetvenedik évforduló ezért talán alkalmasabb Bierut életének, mint halálának újragondolására. A titokzatos moszkvai vég hosszú időn át olyan figyelmet kapott, amely könnyen háttérbe szorította, milyen rendszert vezetett az előző években, és hány ember sorsára volt közvetlen vagy politikai értelemben meghatározó befolyása.

Az áldozatok szempontjából alig számít, hogy Bierut személyes természetében halk szavú, szorgalmas vagy szerény ember volt-e. Olyan állam élén állt, amely politikai ellenfeleket zárt börtönbe, koncepciós eljárásokat épített, halálos ítéleteket hagyott jóvá,

egyházi vezetőt internált és saját kommunista társából is ellenséges összeesküvőt próbált faragni.

Sztálin halála után Bierut előtt még nyitva állhatott volna a lehetőség, hogy legalább részben szakítson ezzel a gyakorlattal. Ehelyett az első változások csak lassan és külső kényszer hatására indultak el, az állambiztonság bűneinek feltárását pedig saját politikai felelősségének veszélye is korlátozta.

A XX. kongresszus ezért valódi történelmi csapás volt számára, még akkor is, ha testi halálát nem Hruscsov beszéde okozta. Az a politikai világ, amelyben Bierut felemelkedett, igazolta ellenfelei üldözését és saját hatalmát, Moszkvában kezdett szétesni, és néhány hónappal később Lengyelországban is visszafordíthatatlanul megváltozott.

Októberben az a Gomulka került vissza a párt élére, akit Bierut nyolc évvel korábban eltávolított, majd fogságba juttatott. Gomulka visszatérése hatalmas társadalmi reményeket keltett, bár hamar világossá vált, hogy ő sem akarja felszámolni a kommunista párt politikai monopóliumát, és Machcewicz szerint már néhány nappal győzelme után igyekezett lefékezni a tömegmozgalmat.

Bierut neve közben fokozatosan eltűnt abból a nyilvános kultusból, amelyet életében köré építettek. Rendszerének áldozatai lassan visszakapták nevüket, számos pert felülvizsgáltak, és a sztálinista évek története olyan fejezetté vált, amelyet már maga a kommunista állam sem tudott teljesen úgy elbeszélni, ahogyan Bierut idején tette.

A haláláról szóló legenda azonban túlélte a politikai rendszert. A történetekben továbbra is felbukkant Hruscsov beszéde, a mérge, az injekció, a boncolás és a Kreml, mert egy jó összeesküvés-elmélet gyakran könnyebben őrizhető meg, mint egy hosszú kórtörténet.

A források ennél józanabb, de történelmileg talán érdekesebb történetet mutatnak. Bolesław Bierut nagy valószínűséggel betegségei következtében halt meg Moszkvában, miközben az általa felépített politikai rendszer már saját múltjának terhe alatt kezdett szétesni.

A rejtély így végül visszafordul arra az emberre, akivel elkezdtük a történetet. Nem az tűnik a legnehezebben megmagyarázható kérdésnek, hogy miért halt meg Bierut 1956. március 12-én, hanem az, hogy miért lett egy egész ország számára hihetőbb a gyilkosság, mint az

orvosi közlemény. A válaszhoz nem kell titkos mérreg a Kreml laboratóriumából: elég végignézni azon az államon, amelyet Bierut vezetett.

HÁTTÉRGYÁR

Kronológia

1892-1944: az út a hatalomig

1892. április 18. – Bolesław Bierut a Lublin melletti Rury Brygidkowskie településen születik szegény családban. Iskoláit nem fejezi be hagyományos módon, későbbi műveltségének jelentős részét önképzéssel szerzi meg.

1905 – Bekapcsolódik a lengyel iskolai sztrájkba, amely az oroszosító oktatáspolitikára ellen irányul. Későbbi életrajzai ezt első politikai lázadásaként ábrázolják, bár az esemény köré idővel legendák is épülnek.

1910 körül – Megismeri Jan Hempelt, aki jelentős hatással van szellemi fejlődésére. Bierut szövetkezeti, baloldali és radikális körökbe kerül, majd fokozatosan közeledik a kommunista mozgalomhoz.

1918-1919 – Csatlakozik a lengyel kommunista párthoz, majd rövid időre szakít vele. A következő években végleg visszatér a kommunista mozgalomba, és fokozatosan hivatásos pártmunkássá válik.

1925-1930 – Többször megfordul a Szovjetunióban, kommunista pártiskolákban tanul, majd a Komintern apparátusában dolgozik. Moszkvai kapcsolatait ettől

kezdve politikai pályájának fontos elemévé válnak.

1933–1938 - Lengyelországban letartóztatják és hosszú börtönbüntetésre ítélik illegális kommunista tevékenysége miatt. Fogsága egyben megmenti attól a sztálini terrortól, amely a Szovjetunióban tartózkodó lengyel kommunista vezetők jelentős részét elpusztítja.

1938 - A Komintern feloszlatja a Lengyel Kommunista Pártot. Bierut börtönből szabadulva olyan mozgalomba tér vissza, amelynek korábbi vezető rétegét nagyrészt megsemmisítették.

1939–1943 - A háború alatt Bierut életútjának egyik legnehezebben rekonstruálható szakasza következik. Minszkben német megszálló intézményben dolgozik, miközben később olyan állítások jelennek meg, hogy valójában szovjet hírszerzési feladatot teljesített; a források ezt a kérdést nem teszik teljesen egyértelművé.

1943 - Varsóba kerül és belép a Lengyel Munkáspárt vezetésébe. Ettől az időszaktól kezdve egyre nyíltabb konfliktus alakul ki közte és Władysław Gomułka között.

1943. december 31. - 1944. január 1. - Létrejön az Országos Nemzeti Tanács, amelynek Bierut lesz az elnöke. A kommunisták ezzel saját államhatalmi

központot teremtenek a londoni emigráns kormányhoz kötődő földalatti struktúrákkal szemben.

1944. június – Bierut levélben fordul Georgi Dimitrovhoz, és súlyosan bírálja Gomulát. A konfliktus jól mutatja, hogy Bierut már ekkor hajlandó Moszkva tekintélyét bevonni a lengyel kommunista vezetés belső vitáiba.

1944-1953: a sztálinista rendszer kiépítése

1944-1945 – A Vörös Hadsereg előrenyomulása nyomán a kommunisták fokozatosan megszerzik az államhatalmat Lengyelországban. Bierut formálisan állami vezetőként működik, miközben titokban részt vesz a kommunista párt legfelső irányításában is.

1946. június – A „háromszor igen” népszavazást súlyos manipulációk és eredményhamisítás kíséri. A kommunista vezetés a valós társadalmi támogatás helyett politikailag használható eredményt állít elő, és ezzel fontos lépést tesz a nyílt politikai verseny megszüntetése felé.

1947. január – A parlamenti választást megfélemlítés, ellenzéki jelöltek és aktivisták üldözése, valamint eredményhamisítás kíséri. A választás után a legális politikai ellenzék gyors felszámolása következik.

1947. február – Bierut a Lengyel Köztársaság elnöke lesz. Formális államfői tisztségét egyre nagyobb pártpolitikai befolyással kapcsolja össze.

1948. május – Kivégzik Witold Pileckit, az auschwitzi ellenállás egyik legendás alakját. Bierut nem él kegyelmi jogkörével, így államfőként részévé válik annak a döntési láncnak, amely Pilecki életének végét jelenti.

1948. augusztus-szeptember – Gomulkrát „jobboldali-nacionalista elhajlással” vádolják, Bierut pedig főszerepet játszik politikai eltávolításában. A két férfi hosszú konfliktusa Bierut egyértelmű győzelmével végződik.

1948. december – Létrejön a Lengyel Egyesült Munkáspárt. Bierut a párt első számú vezetőjévé válik, és ettől kezdve a lengyel sztálinizmus politikai csúcsán áll.

1949-1952 – Erősödnek a párton belüli tisztogatások, katonai perek és állambiztonsági eljárások. A rendszer olyan ellenségképeket épít fel, amelyek segítségével régi kommunistákból, tisztekből és politikai ellenfelekből kémeket vagy összeesküvőket készítenek.

1951. augusztus – Gomulkrát törvényes vádemelés nélkül őrizetbe veszik. A fennmaradt iratok szerint Bierut

személyesen követi a vizsgálatot, és olyan utasításokat ad, amelyek már előre feltételezik az egykori pártvezető ellenséges tevékenységét.

1952 – Bierut egészségi állapotában egyre több figyelmeztető jel jelenik meg. A később hozzáférhető orvosi anyagok szerint ettől az időszaktól kezdve szaporodnak komolyabb keringési és egyéb egészségügyi problémái.

1953. február – August Emil Fieldorf tábornokot koncepciós per után kivégzik. Holttestének helyét családja hosszú időn keresztül nem ismeri, ami jól példázza a korszak állami megtorlásának brutalitását.

1953. március 5. – Meghal Sztálin. Bierut elveszíti azt a szovjet vezetőt, akinek politikai támogatása saját felemelkedésében is meghatározó volt.

1953. szeptember – A hatalom őrizetbe veszi Stefan Wyszyński bíborost, Lengyelország prímását. A bírósági ítélet nélküli internálás azt mutatja, hogy Sztálin halála után sem szűnik meg a politikai kényszer alkalmazása.

1953-1955: a rendszer repedezni kezd

1953. december – Józef Światło magas rangú állambiztonsági tiszt Nyugat-Berlinbe szökik. Olyan ismereteket visz magával, amelyek később súlyosan

kompromittálják a lengyel politikai rendőrséget és annak kapcsolatát a pártvezetéssel.

1954 őszétől – A Szabad Európa Rádió sorozatban közli Światło leleplezéseit. A lengyel társadalom olyan részleteket hall a titkos fogdákról, a pártelit kiváltságairól és a politikai megrendelésre folytatott nyomozásokról, amelyekről addig a hivatalos sajtó hallgatott.

1954. december 13. – Gomułka több mint hároméves fogság után kiszabadul. A hatalom nem rehabilitálja teljesen, de fogva tartásának megszüntetése a korábbi állambiztonsági rendszer egyik jelentős veresége.

1955 – A párton és a kulturális életen belül óvatos enyhülés kezdődik. A korábbi perek, állambiztonsági visszaélések és politikai felelősség kérdése egyre nehezebben tartható távol a nyilvánosságtól.

1955 nyara – Bierut munkatársai és a Politikai Iroda pihenésre próbálják kényszeríteni az egyre túlterheltebb pártvezetőt. A szabadság alatt is munkával és utazással foglalkozik, ezért környezetének ismét közbe kell avatkoznia.

1955 ősze-tele – Bierut tüdőgyulladásra esik át. Az egészségügyi probléma később fontos előzmény lesz moszkvai betegségének megítélésében.

1956: az utolsó hetek és a politikai fordulat

1956. február 14. – Moszkvában megkezdődik az SZKP XX. kongresszusa. Bierut lengyel pártküldöttség élén vesz részt a tanácskozáson.

1956. február 25. – Hruscsov zárt ülésen elmondja Sztálint bíráló titkos beszédét. A referátus később alapvetően megváltoztatja a kommunista világ viszonyát a sztálini örökséghez.

1956. február vége – Bierut egészségi állapota romlik, ezért nem tér haza a lengyel küldöttség többi tagjával. Moszkvában orvosi kezelés alatt marad.

1956. február 29. – A későbbi hivatalos beszámoló szerint láza 39,8 fokra emelkedik, és jobb oldali tüdőgyulladást diagnosztizálnak nála. Ez a dátum fontos ellenpontja annak a későbbi legendának, amely szerint közvetlenül halála előtt még teljesen egészséges volt.

1956. március 6. körül – Állapotában átmeneti javulás következik. Környezete ezért még nem feltétlenül számol közeli halállal.

1956. március 11. – Súlyos rosszullét éri, elveszíti eszméletét, és állapota válságosra fordul. Az orvosok folyamatosan kezelik.

1956. március 12. – Bolesław Bierut Moszkvában meghal. A hivatalos közlések szívinfarktusról, tüdőgyulladásról, trombotikus és keringési szövődményekről számolnak be.

1956. március 13–16. – Lengyelországban állami gyász következik. Bierut holttestét hazaszállítják, Varsóban ravatalozzák fel, majd március 16-án eltemetik.

1956. március – A halál körül gyorsan terjedni kezdenek a mérgezésről, öngyilkosságról és Hruscsov beszédének végzetes hatásáról szóló történetek. A pletykák egyik fő táptalaja a hatalommal szembeni hosszú évek alatt kialakult bizalmatlanság.

1956. március – Edward Ochab lesz a PZPR első titkára. Megválasztása kompromisszumot jelent a párton belüli csoportok között.

1956. március–április – A Hruscsov-beszédet széles körben ismertetik lengyel pártgyűléseken. A viták során egyre gyakrabban kerül elő Gomulka rehabilitációja és a sztálinista törvénytelenések felelősségének kérdése.

1956. június 28. – Poznańban munkástiltakozás tör ki. A hatalom fegyveres erőt vet be, az esemény pedig egyértelművé teszi, hogy a lengyel válság már nem korlátozható a pártvezetés belső vitáira.

1956 nyara – Gomulka fokozatosan visszatér a politikai életbe. A párt különböző csoportjai egyre inkább olyan vezetőként tekintenek rá, aki képes lehet stabilizálni az országot.

1956. október 19. – Hruscsov, Molotov, Mikojan és más szovjet vezetők váratlanul Varsóba érkeznek, miközben szovjet katonai egységek is megindulnak. A lengyel-szovjet válság a fegyveres konfliktus lehetőségét is felveti.

1956. október 20–21. – Gomulka visszatér a PZPR élére. Nyolc évvel Bierut általi eltávolítása után ismét Lengyelország első számú politikusa lesz.

Fontos szereplők

Bolesław Bierut

Lengyel kommunista politikus, a háború után az ország sztálinista rendszerének meghatározó vezetője. Moszkvához fűződő kapcsolatai, Sztálin bizalma és a lengyel párton belüli ellenfelekkel szembeni kemény fellépése segítette hatalomra jutását.

Bierut politikai felelőssége nem korlátozódott a rendszer jelképes vezetésére. Személyesen felügyelt súlyos állambiztonsági ügyeket, részt vett Gomulka elleni koncepciós eljárás kialakításában, és olyan diktatúra élén állt, amely politikai ellenfeleket, katonatiszteket, egyházi személyeket és saját kommunista kádereit is üldözte.

Władysław Gomułka

Régi kommunista, aki a háború alatt a Lengyel Munkáspárt vezetője lett, majd egyre súlyosabb konfliktusba került Bieruttal. 1948-ban „jobboldali-nacionalista elhajlás” vádjával eltávolították, 1951-ben pedig törvénytelenül fogva tartották.

Bierut halála után fokozatosan visszatért a politikába, és 1956 októberében ismét a párt első titkára lett. Visszatérése jelentős enyhülést hozott a sztálinista korszakhoz képest, de Gomulka maga sem kérdőjelezte

meg a kommunista párt hatalmi monopóliumát.

Nyikita Hruscsov

Sztálin halála után fokozatosan a Szovjetunió első számú vezetőjévé vált. Az 1956-os XX. kongresszuson elmondott titkos beszédével olyan folyamatot indított el, amely egész Kelet-Európában megrendítette a sztálinista vezetők helyzetét.

Bierut halálával kapcsolatban neve később gyakran felmerült a gyilkossági elméletekben. Közvetlen bizonyíték azonban nem kapcsolja szándékos eltávolításhoz, ráadásul Bierut halála után a lengyel válság gyorsan olyan irányt vett, amely komoly problémát okozott Moszkvának.

Jakub Berman

Bierut egyik legfontosabb munkatársa, a sztálinista lengyel rendszer ideológiai és állambiztonsági ügyeinek meghatározó alakja. A legfelső pártvezetés tagjaként közvetlen felelősség terhelte számos olyan eljárásért, amelyet később törvénytelennek vagy koncepciósnak minősítettek.

Bierut halála után pozíciója gyorsan gyengült, mert a desztalinizáció egyre közelebb jutott azokhoz az ügyekhez, amelyekben személyesen is részt vett.

Rövidesen kiszorult a legfelső vezetésből.

Hilary Minc

A sztálinista lengyel gazdaságpolitika egyik fő irányítója. Nevéhez a nehéziparra koncentráló, túlfeszített fejlesztési modell, a mezőgazdaság kollektivizálására irányuló nyomás és a központi tervgazdaság erőltetett kiépítése kapcsolódott.

1956-ra gazdaságpolitikáját egyre több kritika érte. Bierut halála után gyorsan elveszítette korábbi befolyását, és politikai pályája gyakorlatilag lezárult.

Edward Ochab

Régi kommunista káder, aki Bierut halála után kompromisszumos jelöltként került a PZPR élére. Vezetése alatt gyorsult fel Hruscsov titkos beszédének lengyelországi megismertetése és a sztálinista múlt részleges felülvizsgálata.

Ochab néhány hónap alatt felismerte, hogy nem rendelkezik elegendő politikai tekintéllyel az ország válságának kezeléséhez. Októberben végül elfogadta Gomulka visszatérését.

Mieczysław Fejgin

Belgyógyász, Bierut hosszú éveken át dolgozó személyi orvosa. 1956 márciusában Moszkvába hívták,

amikor a lengyel pártvezető állapota súlyosabbá vált.

A későbbi Bierut-rejtély egyik kulcsszereplője lett, mert Jan Nowak-Jeziorański szerint azt állította, hogy nem engedték jelen lenni a boncolás teljes folyamatánál. Ebből azonban nem következik, hogy Fejgin mérgezést vagy gyilkosságot állított volna.

Józef Światło

A Közbiztonsági Minisztérium magas rangú tisztje, aki közvetlenül részt vett a kommunista párton belüli tisztogatások és politikai nyomozások végrehajtásában. 1953-ban Nyugat-Berlinbe szökött, majd részletesen beszámolt a rendszer működéséről.

Leleplezései jelentősen hozzájárultak a lengyel állambiztonsági apparátus hitelvesztéséhez. A Światło-ügy nélkül az 1954–1956 közötti lengyel enyhülés valószínűleg lassabban bontakozott volna ki.

Stefan Wyszyński

Lengyelország prímása, a katolikus egyház legfontosabb vezetője a kommunista rendszer első évtizedében. Az állam 1953-ban bírósági ítélet nélkül internálta, mert nem volt hajlandó elfogadni, hogy a párt ellenőrizze az egyházi kinevezéseket.

Fogva tartása a Bierut-rendszer egyik legsúlyosabb egyházellenes intézkedése volt. 1956 őszén, Gomulka visszatérése után szabadult ki.

Wanda Górska

Bierut titkára, közeli munkatársa és hosszú időn át élettársa. Moszkvában mellette volt utolsó betegségének idején, ezért visszaemlékezése fontos forrás Bierut végső napjainak rekonstruálásához.

Feljegyzései különösen értékesek azért, mert eredetileg nem nyilvános propagandacélra készültek. A betegszobáról, az orvosokról és Bierut állapotának változásáról közölt részletei több ponton kiegészítik a hivatalos egészségügyi dokumentációt.

A négy halálelmélet mérlege

1. Természetes halál

Ez rendelkezik a legerősebb bizonyítéki háttérrel. Bierut egészsége már 1955-ben romlott, tüdőgyulladásra esett át, keringési problémákkal küzdött, és 1956 februárjának végén dokumentáltan magas láza és újabb tüdőgyulladása alakult ki.

Moszkvai betegsége több hétig tartott, állapotában átmeneti javulás után következett be a végső összeomlás. Az ismert orvosi dokumentumok, a személyi orvos és a közeli környezet beszámolóinak összességében ebbe az irányba mutatnak. Az összesített mérleg ezért egyértelmű: ez a legvalószínűbb változat. A fennmaradó kérdőjelek nem fordítják meg a bizonyítékok súlyát.

2. A XX. kongresszus politikai sokkja

Hruscsov titkos beszéde kétségtelenül súlyos politikai problémát jelentett Bierut számára. Az általa működtetett rendszer számos olyan módszert alkalmazott, amelyet a szovjet vezető most elítélt, ezért Bierut saját politikai jövőjét is veszélyben láthatta.

A pszichés terhelés egy már beteg ember állapotára hathatott, de nincs bizonyíték arra, hogy közvetlenül ez

idézte volna elő a halált. Az állítás orvosilag nem rekonstruálható kellő bizonyossággal. Az összesített mérleg szerint ez lehetséges kiegészítő tényező lehetett. Önálló magyarázatként azonban nem bizonyított.

3. Öngyilkosság

Az elmélet már 1956-ban megjelent, és különösen jól illeszkedett ahhoz a történethez, amely szerint Bierut nem tudta feldolgozni Sztálin leleplezését. Közvetlen bizonyíték azonban nem támasztja alá.

Nem ismerünk búcsúlevelet, eszközt, szemtanút vagy olyan hiteles vallomást, amely öngyilkossági cselekedetre utalna. A rekonstruálható utolsó napok ehelyett súlyos betegség és intenzív orvosi kezelés képét adják. Az összesített mérleg alapján ez nagyon valószínűtlen. A hipotézis fennmaradását inkább a történet dramaturgiája, mint a források ereje magyarázza.

4. Mérgezés vagy más szándékos gyilkosság

A legnépszerűbb összeesküvés-elmélet, amelyet Moszkva titkolózó rendszere, Bierut Komintern-múltja és a boncolás körüli Fejgin-történet táplált. A szovjet rendszer történetéből ismerünk titkos állami erőszakot, ezért a gyanú kialakulása önmagában érthető.

Konkrét bizonyíték azonban nem került elő. Nincs ismert méreganyag, hiteles elkövető, műveleti dokumentum vagy mérgezésre jellemző tünetleírás, és a szovjet vezetés politikai haszna sem egyértelmű, mert Bierut halála után Moszkva egy sokkal nehezebben ellenőrizhető lengyel válsággal találta szemben magát. Az összesített mérleg szerint elméletileg nem zárható ki teljes bizonyossággal. A jelenlegi források azonban nem támasztják alá.

Válogatott felhasznált irodalom és források

Életrajzok és történelmi feldolgozások

Piotr Lipiński: Bierut

A könyv egyik legfontosabb modern életrajzi alapforrása. Különösen értékes Bierut családi hátterének, Komintern-kapcsolatainak, hatalmi pályájának, egészségi állapotának és utolsó moszkvai heteinek rekonstrukciójához.

Jerzy Eisler: Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR

A lengyel kommunista párt első titkárainak összehasonlító portréja. Bierut halálával kapcsolatban a korabeli pletykákat, a politikai környezetet és a későbbi legendákat is tárgyalja.

Paweł Machcewicz: Władysław Gomułka

Különösen fontos Bierut és Gomułka hosszú konfliktusának, a Gomułka elleni politikai fellépésnek és az 1956-os lengyel fordulatnak a megértéséhez. A kötet külön értéke, hogy Gomułka nézőpontját korabeli pártforrásokkal és későbbi történelmi értékeléssel ütközteti.

Jolanta Epsztein: tanulmány Mieczysław Fejgin életéről és orvosi pályájáról

A Bierut személyi orvosával kapcsolatos egyik legfontosabb ellenőrző forrás. Segít rekonstruálni Bierut korábbi betegségeit, a moszkvai kezelést és a boncolással kapcsolatos későbbi történetet.

Visszaemlékezések és interjúk

Teresa Torańska: Oni

A lengyel sztálinista vezetőkkel készített nagy jelentőségű interjúkötet. Jakub Berman, Edward Ochab és más szereplők visszaemlékezésein keresztül belülről mutatja meg a Bierut-korszak hatalmi viszonyait.

Jan Nowak-Jeziorański: Wojna w eterze. Wspomnienia 1948-1956

A Bierut halála körüli Fejgin-történet egyik legfontosabb forrása. Különös értéke, hogy olyan állítást őrzött meg, amely nem szerepelt a korabeli hivatalos dokumentációban. A kötet vonatkozó állítását ebben a munkában Jolanta Epsztein Fejgin-tanulmányának pontos hivatkozása alapján használtuk, nem közvetlen példányból.

Nikita Khrushchev: Khrushchev Remembers

A szovjet vezetés belső viszonyainak és a lengyel kérdés moszkvai szemléletének fontos, bár erősen szubjektív forrása. A memoárt a szerző önigazoló nézőpontja miatt következetes forráskritikával kell

használni.

Anasztasz Mikojan: Так было

A Sztálin utáni szovjet vezetői átmenet egyik fontos emlékirata. Bierut halálának közvetlen megfejtését nem adja, de a XX. kongresszus és a Kreml belső erőviszonyainak megértéséhez hasznos.

Felix Chuev: Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics

Molotov késői beszélgetései különösen értékesek a Hruscsovval szemben álló sztálinista nézőpont rekonstruálásához. A lengyel októberrel és Gomulkával kapcsolatos megjegyzései megmutatják, milyen mély maradt a szovjet vezetés egy részének bizalmatlansága a lengyel kommunista vezetővel szemben.

Korabeli sajtó

Trybuna Ludu, 1955-1956

A lengyel kommunista párt hivatalos lapja. A Bierut egészségi állapotáról, moszkvai útjáról, haláláról, az állami gyászról és a XX. kongresszus lengyel fogadtatásáról szóló cikkek a könyv egyik legfontosabb korabeli forrásrétegét alkotják.

Különösen értékesek azok a visszaemlékezések, amelyek Bierut korábbi tüdőgyulladásáról,

túlterheltségéről és moszkvai orvosi kezeléséről tudósítanak. Ezeket természetesen a pártlap propagandaszerepének figyelembevételével kellett értékelni.

Izvesztyija, 1956. március

A szovjet hivatalos nyilvánosság egyik fő forrása. Segítségével összevethető, hogyan közölte Moszkva Bierut halálát és milyen szerepet adott a szovjet vezetőknek a gyászszertartások bemutatásában.

Szabad Nép, 1956. február-március

A magyar kommunista pártlap tudósításai fontos magyar kapcsolódást adnak a történethez. Megmutatják, milyen formában jutott el a magyar olvasókhoz a XX. kongresszus, Bierut betegsége, halála és a lengyel állami gyász hivatalos értelmezése.

Levéltári és dokumentumforrások

A Bierut egészségi állapotáról fennmaradt dokumentáció, a pártvezetés jegyzőkönyvei, Gomulka elleni vizsgálati iratok, valamint a lengyel állambiztonság működésével kapcsolatos későbbi feltárások nélkül a halál körül kialakult legendák nem volnának megfelelően ellenőrizhetők. Különösen fontosak azok az iratok, amelyek megmutatják, hogy Bierut politikai szerepe a megtorlásokban jóval közvetlenebb volt annál, mint amit

a későbbi hivatalos önfelmentő magyarázatok sugalltak.

A korabeli sajtó és a későbbi visszaemlékezések egymás mellé helyezése ugyanilyen lényeges. A könyvben ezért a Trybuna Ludu, az Izvesztyija és a magyar pártsajtó anyagai nem illusztrációként szerepelnek, hanem annak bemutatására, mit mondott a rendszer saját magáról akkor, amikor még senki sem tudhatta, hogyan végződik az 1956-os lengyel válság.

Záró megjegyzés a forrásokról

Bierut halálának vizsgálatában különösen fontos volt elválasztani egymástól a bizonyítható tényt, a kortárs szóbeszédet és a későbbi visszaemlékezést. A történet egyes elemei évtizedeken át úgy kerültek át egyik könyvből a másikba, hogy közben eredeti forrásuk és keletkezési idejük háttérbe szorult.

A nyomozás ezért ott tekintett egy állítást erősnek, ahol egymástól független források is megerősítették, és ott hagyott kérdőjelet, ahol csak késői emlékezet vagy közvetett közlés állt rendelkezésre. Ez a módszer kevésbé látványos végkifejlethez vezetett, mint egy bizonyított Kreml-összeesküvés, viszont sokkal pontosabban mutatja meg azt a történelmi közeget, amelyben Bierut halála rejtéllyé válhatott.

ŚCIŚLE TAJNE

Egz. nr

7

1952

1956 márciusában, alig néhány nappal
Hruscsov titkos beszéde után,
Bolesław Bierut Moszkvában meghalt.
A hivatalos közlés szívrohamról szólt,
de a körülmények kezdettől gyanút keltettek.

Ez a könyv végigköveti Bierut útját
a két világháború közti kommunista
mozgalomtól a sztálinista Lengyelország
csúcsáig. Bemutatja, hogyan asszisztált
a terrorhoz, a koncepciós perekhez,
a megfigyelés rendszeréhez és a pártállami
erőszak kiépítéséhez.

A korabeli sajtó, emlékiratok
és visszaemlékezések alapján a kötet
azt is mérlegre teszi, mi vezetett
a hirtelen halálhoz: betegség, politikai
megrendülés vagy valami más?

ISBN 978-615-82437-0-6

9 786158 243706

HÁTTÉRGYÁR

A borító AI segítségével készült.

PROTOKÓŁ PRZESŁUCHANIA
ŚWIADKA

AKTA OSOBOWE

B. Bierut

Bo. Bierut - Bolesław

Włodarczyk

Włodarczyk

Włodarczyk

Włodarczyk

Włodarczyk

Do użytku służbowego

Włodarczyk